

Пр 205
6

ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
№ 6

A. Krymski: Théâtre persan, son origine et son développement

ПЕРСЬКИЙ ТЕАТР,

ЗВІДКИ

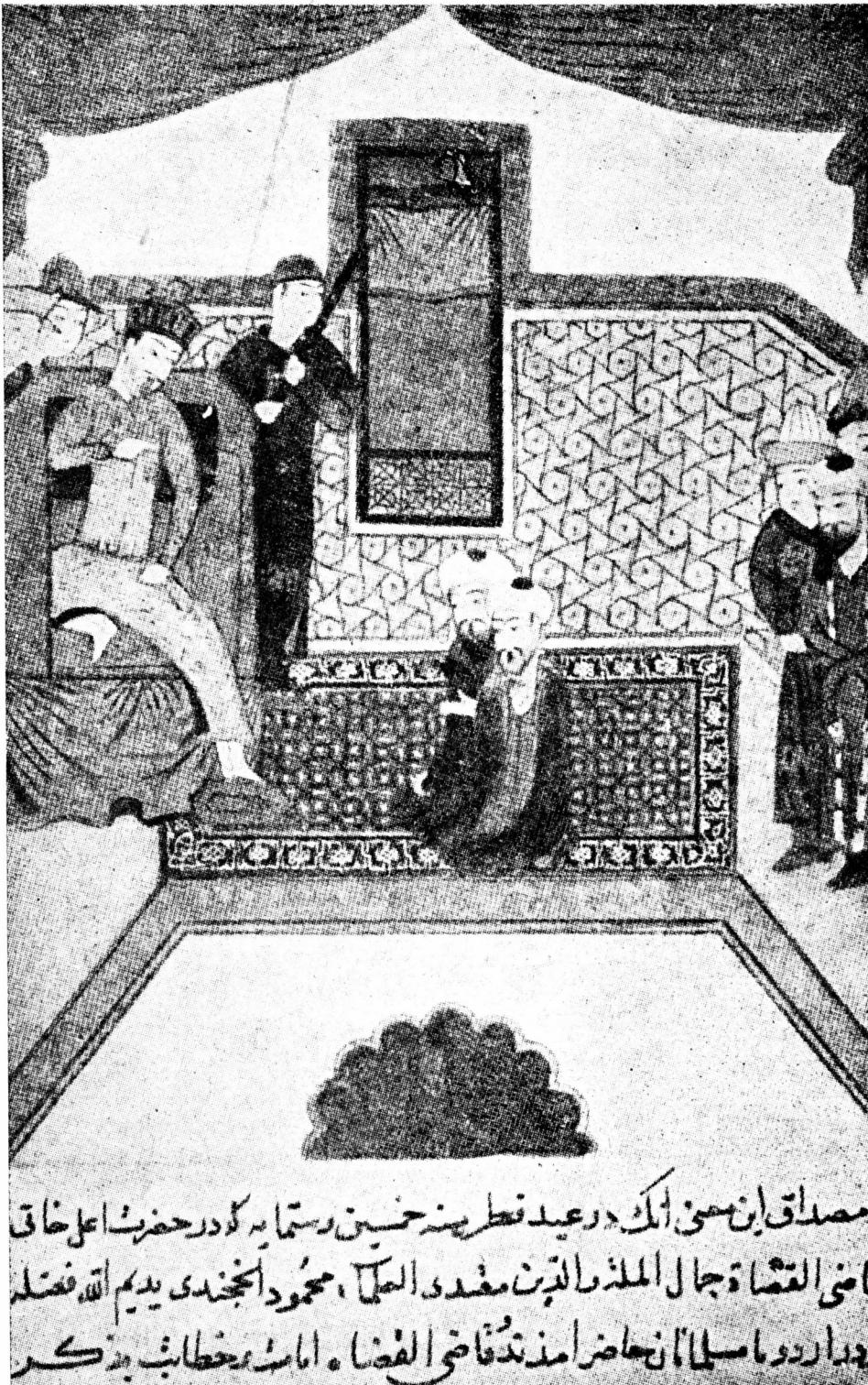
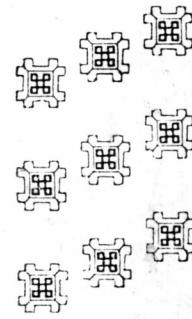
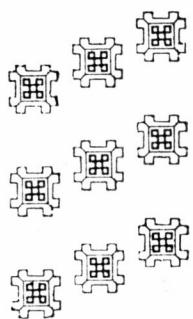
ВІН

УЗЯВСЬ

І ЯК

РОЗВИ-

ВАВСЬ

و مصدق این محن ایک در عین فطرسته حسین رسمایه کادر حضرت اعلیٰ خاقان
نامی القضاۃ جال الملة ما لذت مقدی الحال، محمود الحنیدی یدم اللہ فضلہ
رددار دو ما سلما از حاضر امذند غاضر الفضا، اماش و خطاب بذکر

Розвідка акад. АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

У КИЇВІ —

— 1925

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ
№ 6.

А. К r y m s k i: Théâtre persan, son origine et son développement.

Акад. Аг. Кримський

ПЕРСЬКИЙ ТЕАТР,

звідки він узявся і як розвивався.

(Уривок з III тома „Історії Персії та її письменства“)

Із 5-ма малюнками.

у КИЇВІ
З друкарні Української Академії Наук
1925.

{792(55)(09)}

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії,
акад. *Аг. Кримський.*

ПЕРСЬКИЙ ТЕАТР.

a) Релігійні мохарремські містерії („те'зіє-шебіг“)¹⁾.

I.

Про перську релігійну драму, присвячену оплакуванню («те'зіє») страстей св. дому Алівого.

Мусулманський рік починається з місяця мохаррема. А що мусулмани рік свій рахують не за сонцем, тільки за місяцем, то мохаррем що-року перевищується на іншу пору і не збігається з жадним нашим постійним місяцем: іноді — може він припасти й на літо, іноді — може припасти й на зиму.

Перші десятеро днів мохаррема вважаються геть у всіх мусулман, у всіх мусулманських сект, за празників, бо почередній місяць «зуль-хиддже» присвячується паломництву-проці до Мекки («хадж»), і мохаррем — це вже кінець «хаджу». Але в шіїтів ті десять днів нагадують собою християнську страсну седмицю: присвячені вони оплакуванню страждань (т. ск. «страстей») усієї сім'ї халіфа-Алія, що зазнала кривд і од халіфа Абу-Бакра (632-634), і од халіфа Омара (634-644), і од халіфської династії омейядів; особливо ж тоді оплакують шійти загибелю Алівого сина Хосейна з його сім'янами, коло месопотамської Кербели (10 жовтня 680 р.), під мечами безжалісного війська, що послав туди Езід син Моавії, другий омейядський халіф. Окрім плачу-голосіння, окрім тужливих процесій ніби з «плащаницею», у шіїтів (в Персії, в Індії) під час страсного мохарремського десятодневія з десятим днем-«'â shurâ» одграваються драматичні вистави, що відомі у європейців під ім'ям «те'зіє» (= траур, жалоба).

Сами перси, скільки мені відомо з багатьох усних розмов з ними, так цих вистав *не* називають: вони під терміном «те'зіє» розуміють геть усю сукупність того оплакування, що одбувається страсними днями; себ-то і порушлива проповідь мусли-«ровзехана», і фанатичні процесії, і т. ін. — це все буде «те'зіє», — і таким чином драма («шебіх», або «те'зіє-г'ярдані» = «те'зійна вистава») є тільки один з моментів «те'зіє», або жалібного оплакування²⁾. А проте

¹⁾ Секретареві моєї катедри М. З. Левченкові складаю найщирішу подяку за тую велику старанність, з якою він допоміг мені обробити мої сирові матеріали.

²⁾ З-поміж європейців правильно одрізняє терміни «те'зіє» та «шебіх» — Я. Поляк (Jak. Polak: «Persien, das Land und seine Bewohner» т. I, Лейпц. 1865, ст. 340). Березін ще 20 літ перед тим чув термін «шебіх», тільки-ж був думав, що це слово значить «театральна роль» (І. Березінъ: «Путешествие по съверной Персии», Казань, 1852, ст. 344). Безперечно, що точну одміну поміж «те'зіє» і драматичним спектаклем знає і Едв. Бравн (Browne), автор найновішої «Persian literature in modern times» (Кембр. 1924), бо на ст. 29 він наводить лист одного перса, і в тім листі драма виразно зветься «шебіх» або «те'зіє-г'ярдані» = «те'зійна вистава».

в європейській орієнталістичній обихідці цілком прищепилося пристосування терміна «тє'зіє» спеціально до драми; то і ми теж — умовно — можемо триматися такої, не зовсім точної термінології.

Присвячено тє'зійні вистави драматичному відтворенню легендарної історії страстей дому Алієвого, і вони дуже нагадують собою середньовічні католицькі містерії-пасії.

З якого часу почали в персів виставлятися такі містерії — це не зовсім ясно, але є підстави для висновку, що до їхньої теперішньої драматичної форми перський шіїзм дійшов цілими століттями.

II.

Драматичні церемонії старосемітського культу Адоніса-Таммуза в Месопотамії чи не могли налипнути на плач по історичному Хосейнові, убитому (680) в Месопотамії? — Як справлялося Хосейнове свято за омейядських часів VII-VIII в.? Здається, за аббасидських халіфів VIII-IX в. ужсе впроваджено в шіїтські Хосейнові поминки певну театральність; пародія на них у халіфа-Мотаваккиля (850).— Шіїти-бовейгіди, запанувавши в Багдаді (945), офіційно запровадили привеселодне оплакування страстей дому Алієвого, з безперечною театральністю, з певними драматичними обрядами.

Алій — це четвертий халіф арабів. Його син Хосейн, що його вбили халіфи-омейяди. звичайно, теж араб. А загально відома річ, що в арабів іще перед ісламом широко практикувалося оплакування мерців. Тому не було-б диво, коли іще за омейядських часів (VII в.), як загинув Хосейн, одбувалося оплакування його загибелі (та на це ми маємо ѹ історичні вказівки). Пам'ятати — знов — треба, що вбито Хосейна в Кербелі, в Месопотамії, недалеко пізньшого Багдаду, тобто в тій країні, де дуже довго жив культ семітського бога Адоніса-Таммуза, що його смерть оплакувалася особливими обрядами. Тому дехто з орієнталістів уже висловлював думку, що культ Таммуза вчинив свій вплив на церемонії Хосейнового жалібного свята, зіллявши із ним¹⁾). Звичайно, що перші такі плакуни були араби, або інші семіti Месопотамії. Тільки-ж можна догадуватися, що й серед чистих персів, котрі почали релігійно шанувати пам'ять Хосейна, дуже рано розповсюдився звичай гірко плакати щороку за своїм святым.

Варто зазначити, що за омейядських часів (VII-VIII в.) святкування Хосейнового вбиття одбувалося двобічно: бо коли Хосейнові прихильники святкували той день плачем і сумом, то омейяди та їхні прихильники святкували його серед радощів та веселощів. Аль-Біруній, що жив, правда, пізніше (аж у X віці), але являється одним з найточніших і найнауковіших мусулманських істориків, виразно це підкреслює, в розділі про мусулманські свята, в своїй «Хронології східних народів» під рубрикою «Мохаррем». От його слова: «10-й день місяця-мохаррема зветься 'ашурâ. Це день с авний, пречесний. Повідають, що пророк Мохаммед сказав: «Гей, люди! поспішайте один перед одним чинити добре в цей день, бо цей день великий, благословенний, — в цей день Бог поблагословив Адама». І люди високо шанували цей день. Та й ось трапилося, що на той день припало вбиття Хосейна, Алієвого сина: з ним і з його родом зробили те, чого ніде серед ніякого народу ще ніколи не робилося і з найгіршими людьми, — загубили їх жаждою і мечем, спалили їх, розп'яли їхні голови, топгали їхні тіла кіньми, і вчинили той день злоповісним. Що-до омейядів, то вони в той день одяглися, прибралися як-найкраще, учинили свято, бенькети та гостювання. Це зробилося звичкою серед народу (wa жарâ р-расмо фі ль-з'аммати саля з'алика) за ча-

¹⁾ B. D. Eerdmans: Der Ursprung der Zeremonien des Hoseinfestes — в «Zeitschrift für Assyriologie», т. IX (Веймар 1894), ст. 280-307.

сів панування омейядської династії, та залишилося і після їхнього занепаду¹⁾). Звичайно, що ті, кому алідська пам'ять була свята, не брали участі в такому веселому святкуванні, а навпаки — могли лиш тужити.

Відколи замість омейядської династії запанувала (VIII в.) ворожа їм династія аббасидська (з родичів Пророкових), шанувати пам'ять Алія й Хосейна та їх оплакувати шійти могли зовсім вільно, привселюдно. Та й здається, що, голосячи за своїми кумирами Алієм і Хосейном, та ходячи на прошук до їхніх могил, шійти це робили тоді з певною релігійною театральністю: мабуть чи не випускали вони тоді в священних процесіях поодиноких таких людей, які мали церемоніально зображені собою Алія та його сім'ю.

Певний натяк на це а contrario ми маємо в тій недостойній пародії, яку уряджав уже в IX в. реакційний багдадський аббасидський халіф Мотаваккіль (847–861), що одмовився од усіх ліберальних ідей своїх попередників. Якщо декотрі з попередніх халіфів аббасидської династії ставилися до пам'яти алідів прихильно, то Мотаваккіль добавачав у тому шітську ересь, не більше. І от, під 236 = 850 роком ми читаемо в халіфатських істориків таку звістку: «Цього року Мотаваккіль наказав зруйнувати могилу Хосейна сина Алія і всі ті забудови, що були коло неї, а саме місце могили — засіяти сіяянням і полити водою, щоб люди не могли туди приходити на поклоніння. Мотаваккіль страшенно ненавидів Алія сина Абу-Талиба і його рід. Серед близьких до його людей був якийсь ‘Обада, танцюра-содоміт. Цей ‘Обада прив’язував собі на черево під одіж подушку і одкривав свою лису голову, та й отак танцював перед Мотаваккілем, а співаки співали: «От іде лисий черевань, мусулманський халіф!» тобто Алій. Мотаваккіль тимчасом пив вино й реготавсь²⁾.» Можлива річ (з дальших звісток це буде видко виразніш), що цей сміхачівський танець-маскарад то як раз була народдя не на що інше, як на священні шітські процесії, в яких хтось перебирається за Алія або, хоч, звавсь Алієм. Такі процесії доти, за попередніх халіфів аббасидської династії, вільно могли одбуватися не тільки в Кербелі, ба мабуть і в тому самому Багдаді, де потім Мотаваккілеві сміхачі одgravали отую огидну пародію на них.

Але не пощастило Мотаваккілеві викорінити шітське оплакування страстей дому Алієвого в місяці мохарремі і ті процесії, що сполучалися з мохарремським шітським святкуванням. В X віці реакційний аббасидський халіфат упав. Халіфський аббасидський Багдад дістався в руки шітським султанам — бо в ей гідам (945). Тоді у шітів в мохарремські дні ашурâ привселюдний плач за страстотерпцем Алієм та його дітьми одбувався демонстративно в самому Багдаді, за розпорядженням одного з представників бовейгідської династії.

Ось як про це пишуть арабські історики під 352 = 963 роком³⁾: «Цього року 10 мохаррема наказав [бовейгідський султан] Мо’іzz-ед-довле, щоб люди позамикали свої крамниці і покинули базарювати та торгувати, а натомість, щоб вони одбували привселюдний плач («ан-нійâзат») і щоб вони, спорудивши куполи-арки, напинали на них повстяні дранки⁴⁾, і щоб жінки, розпустивши волосся, начорнивши собі обличчя і подерши на собі

¹⁾ Аль-Біруній: «Аль-âФâр аль-бâقیе» (Chronologie orientalischer Völker von Albérûni, hsg. v. Ed. Sachau), Ліпеськ 1878, ст. 329: 6-13.

²⁾ Див. «Повну історію» ібн-аль-Асіра XIII в., т. VII (египетське видання 1290 = 1873 р.), ст. 19. Першу третину своєї звістки міг ібн-аль-Асір переписати з Тáбарія IX - X в. (див. лейден. видання, серія III, т. 3. ст. 1407).

³⁾ Див. у ібн-аль-Асіра (XIII в.), егип. вид. 1290 = 1873 р., т. VII, ст. 197 (під 352 = 963 р.).

⁴⁾ Я читаю: «йюльбису զիբâبان, զամալъу-hâ, би лъ-мосузи». Про звичай «таєліq аль-мосуz», тобто вивішувати (жалібні) повстяні дранки, пор. коротку звістку в зацілому уривкові історії Гиляля ас-Сабія X в., який визначає, що їх вивішували на вулицях - базарах («фі лъ-асwâq»). Див. текст Гиляля в виданні Амедроза: The eclipse of the Abbasid caliphate, т. III (Оксфорд 1921), ст. 458. Гиляль додає, що багдадські шітські плачі («nawz») в дні ашура одбувалися «фі лъ-машâhîd» = «на місцях мучеництва», себто — на місцях, спеціально призначених для страсного святкування (очевидчаки й прибралих підхожим способом, з певною обстановою).

одіж, ходили по місту [Багдаду], голосячи і б'ючи собі лиця на знак туги за Хосейном сином Алія. У соннітів не було зможи недопустити до цього, бо шітів було багацько і султан був з ними¹⁾). Такі самі загадки трапляються і під роком 353 = 964, і під роком 357 = 968: «Цього року [шітська] людність Багдаду справляла день ‘ашурâ, виявляючи свою тугу згідно з своїм звичаєм»²⁾). Або, от, під роком 358 = 969 знов сказано про звичай шітської багдадської людності — зачиняти базари на 10-й день мохаррема, не торгувати жадною харчею, а голосити і справляти поминки по Хосейні сині Алія³⁾). Варто тут згадати і слова сучасного бовейгідам історика аль-Бірунія. У своїй «Хронології східних народів» (кінця X віку), у вищедивований рубриці про мохаррем, він каже: «Що ж до шітів, то вони плачуть і ридают над насильною смертю адики всіх мучеників в 10-й день мохаррема і привселяють це роблять у Багдаді й таких інших містах й містечках. В той день вони одвідують блаженну Хосейнову могилу в Кербелі. Ніяких нових речей вони силуються в той день не вживати»⁴⁾). Голосіння шітських плакальниць за Алієм увійшли тоді у соннітів в прислів'я. — «Це ще більше порушує, ніж слізами шітік! Арацдо мин дамсати шізійятин!» каже прислів'я, що записав один відомий збирач ХІІ віку⁵⁾). Саме ж прислів'я те вийшло з давнішого вірша одного поета:

Арацдо мин дамсати шізійятин

Табкі əЛлійя бна Абі-Талібін,

себ-то «Порушує більш ніж слізами шітік, що оплакує Алія сина Абу-Талиба»⁶⁾.

Проти халіфа Омара, що покривав Алія і його дітей та його дружину Фатіму (дочку пророка Мухаммеда), одібравши в ней сад-Фадак, безперечно лунали в той день дікі проклони, бо навіть і на мечетах багдадських пороблено було за наказом бовейгідського султана Моиззеддовле фанатичні шітські написи: «Хай Бог проклене [Йезідового батька] Мойавію сина Абу-Соф'яна, і проклене того, хто насильно одібрав Фадак у благословеної Фатіми, і проклене того, хто не дав поховати [Алієвого сина] Хасана коло могили його діда [пророка Мухаммеда]» і т. и.⁷⁾.

Якщо ми вже й давніш (через двірську пародію у аббасидського халіфа Мотаваккіля IX в.) мали підстави а contrario догадуватися про священний маскарадний елемент у шітських жалібних процесіях в Багдаді IX в. (може й з розподілом ролів), то в Х-ХІ в.

¹⁾ Ібн-аль-Асір (ХІІІ в.) не називає свого джерела; але той фрагмент з бовейгідського історика Гіляля ас-Сабія Х в., який дійшов до нас (і якого видав Амедроз в Оксфорді 1921), виразно ввесь показує нам, що одним з джерел ібн-аль-Асіра був безпідзубно Гіляль. Пізніші мусульманські історики черпали звістку про бовейгідське Ашура з усебірки ібн-аль-Асіра: до таких належать у XIV віці сирійські араби князь Абульфіда (див. царгородське видання, т. II, ст. 110, під 352 = 963 р.) та дамаскінець ібн-Кетір (1301-1373), що на нього покликається автор перської компіляції: «Еշен ель-қисес» уже близьких до нас часів. В цій перській компіляції арабське слово «нійâз» (= плач) перекладено словом «те'зіс», — і от автор найновішої історії перського письменства Едв. Бравн (Edw. Browne, т. IV, Кембр. 1924, ст. 30-31), знайшовши таку звістку в «Еշен ель-қисес», атестує її як «a valuable note». Ні, нічого «valuable» в ній немає, бо коли-б Бравн був удавсь не до перської пізньої переробки, а до її старіших джерел, то не побачив-би там терміна «те'зіс», а побачив би лише нехарактеристичне «нійâз» або «нawz».

²⁾ Див. про рік 353 = 964 у ібн-аль-Асіра т. VIII, ст. 200, а про рік 357 = 968, т. VIII, ст. 211.

³⁾ Про рік 358 = 969 див. у ібн-аль-Асіра т. VIII, ст. 215.

⁴⁾ Біруній: «Аль-âФâр аль-бâqie», вид. Захав, Лейпциг. 1878, ст. 329.

⁵⁾ Це Мейдânій, —помер 1124 року.

⁶⁾ Див. видання Г. Фрайтага: Arabum proverbia, т. I (Бонн 1838), ст. 576. Віршевий метр тут — саріс.

⁷⁾ Про ці написи на мечетах див. у ібн-аль-Асіра, егип. вид. т. VIII, ст. 195 (під 351 = 962 р.). Звідти — у Абульфіди XIV в., царгород. вид., т. II, ст. 110 (під тим самим роком), і у багатьох інших, прим. у енциклопедиста Соютия (пом. 1505): «Історія халіфів» (вид. Lees), ст. 411; у перського історика Мірхонда в відділі про історію бовейгідів (видав Вількен, Берл. 1837), ст. 22; і у баг. інш.

за бовейгідського панування, уже цілком незаперечимо можна казати, що всі вищезгадані шійтські голосіння та процесії одбувалися в Багдаді з виразною театральністю. Це вже вияснилося. А що навіть про обрядові ролі можна в X-XI в. говорити сміливо, це теж буде зараз видко. Видко буде, що дехто з учасників якоюсь такої шійтської процесії мав тоді репрезентувати собою чи то Алія чи то Хосейна, викликаючи тим бажання у соннітів урядити зногоу процесію — аналогічну, але антишійтську, де-б виступали олицетворені вороги халіфа Алія, отакі як дружина покійного пророка Мохаммеда Аїша та її помагачі Тальха та Зобейр. Во от дуже вимовна про це звістка з бовейгідського побуту подається під 363=973. Пишє ібн-аль-Асір (VIII, ст. 227), що черпав з авторів X-XI в.: «Трапивсь [у Багдаді] великий заколот поміж соннітами й шійтами. Сонніти з тих, котрі торгували харчею на базарі, посадили на верблюда якусь жінку і назвали її Аїшою. Знов-же, один з-поміж них назвав себе Тальха, а ще один назвав себе Зобейром. Вони вступили в бійку з другою ватагою [A. Kr.: тоб-то з шійтською процесією] і казали [A. Kr.: граючи ролю стародавньої Аїши, Тальхи та Зобейра]: «Ми б'ємося з прихильниками Алія, сина Абу-Таліба!». Цю ібн-аль-Асірову звістку (XIII в.) ширше пояснює нам зацілій фрагмент з історії Гіляля ас-Сабія X-XI в. під 389=998 р.¹). У Гіляля, з якого черпав і сам ібн-аль-Асір, сказано: «У тих багдадських шійтів, що жили в передмісті Карх та коло Такської брами,увійшло в звичку споруджати куполи-арки (қібаб), вивішувати одіж і ставити вселюдні прикраси в той день, коли пророк Мохаммед передав духовну владу Аліеві. Вночі шійти запалювали вогні, а на світанку приносили в жертву верблюда. І от, супротивні їм сонніти забажали зногоу робити по своїх кварталах і вулицях все те, що геть відповідало-б шійтському звичаю. Вони заявили, ніби осьма днина ісляї Аліевого дня була тая, коли пророк Мохаммед та Абу-Бакр укрилися в печері [тікаючи з Мекки до Медіїні]. І тієї днини багдадські сонніти поуряджували все те саме, що уряджували шійти в Аліеве свято. А знов-же відповідно до шійтського свята ՚ашурâ вони за вісім днів після того присвятили день споминанню про те, як убито Муб’аба ібн-аз-Зобейра, та й одбули прошу до його могили в Маскані,—достоту так, як шійти одбували прошу до могили Хосейна сина Алія в Хайрі». Можна до цього додати, що й дамаскинець-історик Загабій (1274-1348) у своїй великій історії ісламу «Таріх аль-іслам», черпаючи безпекенно з того самого Гіляля, зазначає під 422=1031 роком: «18-го дня місяця зульхиддже шійти [багдадські] справляли свій Аліїв день, і після їх справляли сонніти те, що вони називали днем печері, а це була безглазда дурниця»²).

В усіх цих звістках точно зазначено, що всякі такі соннітські обряди-церемонії мали бути відповідною копією шійтських. Іншими словами: коли читаемо, що сонніти в тих своїх процесіях випускали людей з певними, так сказати, драматичними ролями (Аїша, Тальха, Зобейр), то ми повинні зробити непохитний висновок, що в тодішніх шійтських процесіях, чи обрядах, були свої власні драматичні ролі — Алія, Фатими, Хосейна, чи там-кого.

Інакше сказати: існування відомої нам теперішньої перської течійної процедури треба — принаймні в головних рисах — сконстатувати без усяких вагань що-найменше в X-XI в., коли вже не раніше.

¹⁾ Видав Амедроз при III т. ібн-Міскавейга, Оксфорд 1921; див. ст. 339.

²⁾ Арабський текст виписки із Загабія наводить Амедроз на 339 сторінці III тома свого згаданого видання ібн-Міскавейга (Оксфорд 1921).

III.

Шійтська держава Білобараних туркменів у західній Персії XV в. — і звістка проіжжачого тверитина Афанасія Нікітіна 1475 р. про «Ша-Усеня». Святкування «âshurâ» в шійтській Персії за шахів-сефевідів XVII в. з великою маскарадністю. Що оповідають про те свято московський посланець Котов 1623-1624 рр. та бельгієць Мік. Гемм 1624 р. (в столиці Іспагані), гольштинець Олеарій 1637 р. (в закавказькій Шемасі та в Іспагані), француз-місіонер в Іспагані о. Рафаель дю-Ман 1660, шахські ювеліри Таверньє (1667) та Шарден (1674).

Тільки-ж од драматизованих обрядів, навіть коли в них розподілено де-котрі ролі, ще дуже далеко до справжнього театру. Його ми навіть літ за п'ятьсот після бовейгідів ще не можемо сконстатувати.

Шійти-бовейгіди занепали в XI в. А в XV в. вся західня Персія вкуні з Месопотамією і Багдадом знов була в руках могутньої шійтської династії — туркменів Ак-Коюнлу (Білобараних) з найславнішим представником цієї династії шахом Узуном-Хасаном. І ось тоді одвідав Узун-Хасанові володіння російський купець Афанасій Нікітін, що їздив із великоруської Твері аж до Індії. Подорож Афанасія Нікітіна, як відомо, зветься: «Хоженіє за три моря: пръвое море Дербенъское, дорія Хвалитъскаа, второе море Индѣйское, дорія Гундустанъскаа, третье море Черное, дорія Стембольскаа». Це «Хоженіе» внесено до новгородського «Софійського Временника» під 1475 р., а звідти є воно й по інших новгородських літописах¹⁾). Про Хосейнову загибель, а може кому-б здалося, що й про мохарремське шійтське свято — Афанасій Нікітін говорить коротко й глухо: «А изъ Димованта [пошелъ есми] къ д-Рею²⁾, а ту убили Шаусеня³⁾ — Алеевыхъ дѣтей и внучатъ Махметевыхъ, и онъ ихъ⁴⁾ проклялъ, ино 70 городовъ ся розвалило». Ції недоговорені слова можна було-б (насильочи, правда, текст) витолкувати ось як: «Поїхав я з Прикаспія од гори Демавенда — до Рея (Теграна), і, от, у Реї (чи десь коло Рея) бачив я мохарремське свято: показували, як убили шаха-Гусейна (Шаусеня), що доводивсь Алієві сином, а Мохаммедові — внуком. Та я Гусейнова смерть лягла проклоном на соннітів, і через те ми бачимо, що навіть тутешніх аж 70 міст (дуже далеких од Кербели) лежать поруйновані од Бога за свою приналежність до соннітства⁵⁾). Коли-б таке толкування даного уступу було правдиве (а ручитися за це не можна), то на підставі пізніших звісток треба було-б однаково думати, що Афанасій Нікітін бачив не театральну пісесу, а тільки — як бувало й за бовейгідів — драматизований обряд, або процесію з

¹⁾ «Софійский Временникъ, или русская лѣтопись съ 862 по 1534 годъ» — видав попереду П. Строевъ, Москва 1821. Там, у частині II па ст. 145-164, маємо оте «Хоженіе Османаса Тферитина», тільки-ж текст там неповний і непевний. Через те краще — користуватися тим текстом, що видруковано в «Полномъ собраніи русскихъ лѣтописей», т. VI, Софійская лѣтопись, Спб. 1853, відділ: «Прибавлениѧ», ст. 330-354 (та до цього диви філологічні уваги проф. Казембера на ст. 354-358).

²⁾ тоб-то од гори Демавенда — до Рея, недалечко теперішнього Теграна (в старій Медії).

³⁾ «Шаусень» = шах-Гусейн (Імам-Хосейн і досі зветься в персів «шах-Хосейн»).

⁴⁾ = убийників та їх прихильників.

⁵⁾ Рей і справді являв собою тоді переважно руїни; принаймні Клавіхо, як переїздив тудою 1404 року, то не бачив у Реї нічого окрім руїновищ. У значній мірі винен за рейську руїну ще монгольський погром 1220 року. Згадане Клавіхове свідоцтво — див. в російському перекладі Клавіхової подорожні Срезневського (СПБ. 1881), ст. 187.

переодягнутими особами, яка кінчалася вданою смертю тієї особи, що переодягнута була за Хосейна¹⁾).

Нема вказівок, щоб театральні п'єси, а не просто драматичні обряди одбувалися в Персії і за шіїтської династії Сефевідів, яка об'єднала під своєю владою і західну і східну Персію та й панувала і в XVI і XVII і почасти ще ІXVIII вв.

Маємо ми од тих часів не одно і не два свідоцтва подорожніх людей. Ті свідоцтва значно багатші на подробиці і куди виразніші, ніж коротеньке вище розглянуте оповідання Нікітіна XV в. Не торкаючися початкового для династії віку XVI-го, ми наведемо те, що пишуть про мохарремські шіїтські святкування в сефевідських володіннях люди XVII в., з останніх літ найвеличнішого сефевідського шаха Аббаса I Великого (пом. 1628) та за його найближчих наступників, того самого XVI століття. На першому місці поставимо оповідання московського мандрівця-купця, Федота Котова (1623-1624): «О ходу въ Персидское царство и изъ Персиды въ Турскую землю и въ Индю и въ Урмузъ, гдѣ корабли приходять²⁾».

Автор Федот Афанасьевич Котов був московський купець, «купчина московской гость», що його вирядили 1623 року з Москви «зъ государевою казною», в «Кизылбаш» тоб-то в Персію, щоб завязати торгові зносини. Свої постереження над перським побутом робив Котов переважно в тодішній сефевідській столиці Іспагані (у північній Персії). Єсть в його звідомленні осібний розділ про перські свята³⁾: Котов описує новруз («наурусь»), рамазан, курбанбайрам і мохарремське ашурá та й дуже жваво й докладно малює перед нами те-зайні іспаганські процесії з закостюмованими людьми. Перед нами малюється низка драматичних сцен: люди несуть труни, коло трун іде переодягнена кавалькада; іде закостюмований імам-Хосейн і вмазані кров'ю його діти. А перед трунами везуть на ослі набитого соломою «мужика», що вбиває Хосейнових дітей, а за те розлютований шіїтський натовп палить тее опудало. Та найкраще буде навести опис Котова в певній цілості, його власними словами:

«А четвертои у нихъ празникъ баирамъ-о шуръ⁴⁾, ноября по небесному с первого числа до того же мѣсяца по десятое число⁵⁾. Ходять по два мужика

¹⁾ Ще можливіша річ — що Афанасій Нікітін, без усяких містерій, попросту про Рей та про його червоний (шібі закривавлений) ґрунт чув такого самого переказа, якого оповідали в XVII віці Олеарієві (див. рос. переклад Барсова, М. 1870, ст. 625 = кн. IV, розд. 34).

²⁾ Котова подорож видав поперецу І. Д. Біляїв у XV книзі «Временника Московского Общества Истории и Древностей Российской» (1852). Чорнову попередню редакцію надрукував М. П.-ій в «Ізвѣстіяхъ Отдѣленія русскаго языка Рос. Ак. Наукъ» 1907 (т. XII, кн. I), ст. 67-125..

³⁾ Це ст. 102-111 тексту, виданого в «Ізвѣстіяхъ» 1907: «О праздникахъ бусорманъскихъ в Перской земли».

⁴⁾ Звичайно це свято зветься «âшурâ». Але ще в аль-Бірупія (в «Хронології східніх пародів», вид. Захав, Ліц. 1878, ст. 330: 3) є вказівка, що окрім назви «âшурâ» вживалася й назва «âшур» (Бірупій каже: «âшурâ — це поараблене жідівське слово, тоб-то «â ш у р»). Тому, зустрічаючи в Котова та ще в декого іншого з подорожніх XVII в. вимову «ашур» не треба думати, що це помилка. В словниках є й «âшур» (Фірузабадій, «Борхан-и қаті»).

⁵⁾ Тут у Котова (чи в його коніста) помилка. Треба читати не «ноября», а «октября», бо 1624 р. мохаррем припадав на жовтень. Починавсь він, як на новий стиль, 14 жовтня, себ-то 4 жовтня старого календарного стилю.

вмѣсте на многие статьи, а сами ходятъ наги и босы, только в однѣхъ штанахъ, а вымазаны всѣ черною неѣтю и черны, что арапы, только однѣ зубы знать. А держать у себя по каменю в рукахъ, а ходятъ по маидану, и по улицамъ, и по рядомъ, и по дворомъ, и в тѣ камышки бываютъ, а говорять: «Ксень-Ксень! Таусенъ-Ксень!»¹⁾). А говорятъ то без престани».

«И ходять — каже Котов далі — до самого своего празника десять днеи. А в самой празникъ ходятъ по маидану и по улицамъ, и носятъ гробы, пово-ложены бархаты и украшены мѣдью, паздерою²⁾ и оловомъ и стеклы. А передъ тѣми гробы на верблюжѣхъ єздятъ робята наги, а сѣдятъ головою к хвосту, а воинять тоже: «Ксень!». Да передъ гробами же носятъ долгие шесты, что про нихъ выше писано³⁾. Да передъ гробами же водятъ кони обсѣдланы со всему збрею, и шеломъ, и латы, [и] сагадакъ, и сабля, и копъѣ носятъ. Да два маленкихъ єздятъ на конѣхъ наги, а тѣло у нихъ и голова и лицо — все кровью вымазано. А на иной лошадѣ єздить мужикъ нагъ, бораньею кожею сырью оволовочень, шерстью к тѣлу, а сырьемъ — вверхъ, да стрѣла про-дѣта сквозь кожу на хрептѣ. Да передъ тѣми же гробы возятъ на ишакѣ нарядного мужика: здѣланъ мѣхомъ да набитъ соломою, и сагадакъ и стрѣлы здѣланы изъ луцины, и на головѣ колпакъ с кистью. А со сторонъ поддерживаются, чтобы не упалъ. И ему ругаютца и плюютъ на него. А все то на маиданѣ, и все люди з женами и з дѣтьми. А жонки плачутъ, а му-жики и робята головы у себя кроятъ бритвами, и ходятъ кровавы, и на ру-кахъ и на грудѣхъ прорѣзываютъ, и мажутца кровью лицо и голову и руки. А того соломянного мужика вывезутъ на поле⁴⁾ за городъ, и вынесутъ соломы и неѣти, и неѣтю польютъ и сожгутъ. А сами вяззѣмъ бываютца⁵⁾. А то они празднуютъ клятымъ своимъ. В то время ихъ побили Имам-сеня⁶⁾. А что робята кровавы — то его дѣти, а что соломянной мужикъ — тотъ-де ихъ побиль».

Рівночасно з Котовим (теж 1623—1624) додивлявсь до перських тѣ'зїй в Іспагані — бельгіець Микола Гемм⁷⁾. Опис у нього може трохи й плутаний,

¹⁾ «Ксеп-Ксен!» це живовидячки «Хосейн-Хосейн!». А «таусенъ» це мабуть чи не рукописна помилка замість «ша-Усенъ» (= шах-Хусейн), як писав Афанасій Нікітін XV в.

²⁾ Гадаю, що замість «паздерою» (тоб-то: соломою) у Котова було написано: «каздерою» (= цином, свинцем, що зветься в східних мовах «қасдір»).

³⁾ Про ті «шесты» Котов (друк. ст. 101) згадував вище, коли казав про обстанову в перських мечетах: «И тутъ лежать в мечети шесты с прaperы..., а что-бы (=ніби, наче) наши хоругви, коли о праздникахъ с образы носятъ. А у нихъ тѣ шесты носятъ на ихъ праздники и передъ мертвыми. А шесты долги и тонки, виноградные, длиною сажень по десяти, а какъ ихъ поднимутъ, такъ шесты изгибаются. А у нихъ у верху привязана тастица уска, тонка, сажень съ пять до полу充实а висятъ; а на верху шестовъ — что ножицы, или что жаравеи пость, желѣзное. А на иныхъ шестахъ — что крыжи решетчатые, и круги, и львы».

⁴⁾ В рукописі: «полъ».

⁵⁾ = шмагають себе скрученим ремінням, чи плітъми.

⁶⁾ себ-то «імама Хосейна».

⁷⁾ Nicolaus Hemmias. Відповідний уступ з його подорожи надрукував Лят (Laet) в лейденській ельзевірій енциклопедії про Персію: Persia, seu regni Persici status, variaque itinera in atque per Persiam. Lugduni Batavorum ex officina Elzeviriana. Anno 1633; див. ст. 158-159 (порівн. ст. 23 та 27).

та ми його попросту наведемо цілком: «В початку жовтня ¹⁾ перси справляють якесь свято, що звуть його «ід-и Хосейн» ²⁾. Той день вони присвячують згадці про смертну кару одного невільника, що вбив пророка Алія. Справляють його вісім днів — і вдень і вночі, з великим галасом і жвавістю. Роблять із соломи постать того нечестивого убійника, вдягають у одіж, простромлюють ніс стрідою і тягають тес опудало по міських вулицях. Нарешті з декількома жовнірськими загонами виносять тую ляльку по-за місто ³⁾ і ставлять посередині свого гурту. Мулла читає священну промову, а люди співають пісні на хвалу Алієві і на проклинання його вбивцям. Потім набиту стрілецьким порохом голову тієї ляльки підпалюють. Виставляється тут на показ якась Алієва зброя, і люди, стаючи круг ней, ріжуть собі тіло аж до крові. Тут вони прощають один одному провини й зовнішньо миряться. Вельможі стискають один одному праві руки, а цар обіймає їх на знак миру і приятелювання. 13-го жовтня перси святочно обходять пам'ять того, як Хосейн, Аліїв син, загинув, — так вони кажуть, — у безвідді. Цар і вельможі тоді надягають на себе жалібний одяг. Протягом тих десятих днів вони не стрижуться ані голяться, і ті жалібні дні кінчаються доніру 23 жовтня з великими веселощами й багатьма ігрищами (*magna festivitate et multis ludicris*)».

По-за містом, по-за городською брамою, кудою виходили те'зійні процесії, споруджалася й окрема спеціальна будова, де-б могли справлятися тій те'зії ⁴⁾. Котов і Гемм про це не кажуть, але ми це знаємо з подорожі Адама Олеарія, секретаря голштинського посольства, що їздило до північної Персії 1636-1639 року. Учений орієнталіст Олеарій, звичайно, повинен давати описи точніші й докладніші, ніж Котов і Гемм. Він, як і Гемм, одрізняє поминки Алієві од поминок Хосейнових (хоч і тій й тій зве однаково «ашур»), тільки-ж вони в нього oddіляються поміж собою трьома місяцями, а не двома тижнями як у Гемма. Та от що ми читаемо у Олеарія (кн. IV, розд. 19-ий) в оповіданні про Олеаріїв побут у закавказькому місті Шемаха 1637 року:

— «7 лютого, або, за перським місяцесловом, 21 рамадана» — каже Олеарій ⁵⁾ — «святковано [в Шемасі] ашур ⁶⁾, або щорічні поминки по Алію, великому святому і покровителеві персів. Зібралися ціле місто, з особливою урочистістю

¹⁾ Початок новостильного жовтня 1624 р. це ще не був мусульманський місяць мохаррем, бо 1 мохаррема припадало тоді на 14 жовтня.

²⁾ Надруковано (ст. 158:10): «Iedt Oussent» з літерою *t* замість *i*.

³⁾ В іншому місці, в описі іспаганських брам (у Лята ст. 27), Гемм каже, що урочисті людні свята, quod tam machiam (= «тамаша») vocant, одбуваються по-за тією іспаганською брамою, яка зветься «Tochzii». Напевне це стосується і до «ід-и Хосейн».

⁴⁾ Тепер такі будови звуться у персів «текіє». Очевидчаки і в XVII в. вони звалися не йнакше.

⁵⁾ є російський переклад: Подробное описание путешествия голштинского посольства въ Москвию и Персию въ 1633, 1636 и 1639 годахъ, составленное секретаремъ посольства Адамомъ Олеарiemъ. Перевель ст. нѣмецкаго Павель Барсовъ. Москва 1870 (відбитка з «Чтений» 1868-1870 рр.). Див. ст. 542—544.

⁶⁾ Вище (ст. 10) ми зазначали, що вимова «ашур» (замість загально-відомого «âшурâ») мабуть не є помилка європейських подорожникіх.

ї великою побожністю, по-за містом, коло будинка навмисне на те збудованого... Ми тут побачили от що: під розіпнутим полотном, на високому хресті поїзд два сажні заввишки, сидів хатиб, або парентатор, що й правив поминки. Вдягнутий він був у синій жалібний одяг; у нас носять жалобу чорну, а у них синю. Хатиб дзвінким і чистим голосом, із жвавими рухами, читав наразів якихсь двоє годин книгу «Мактель-намé», що в ній списано життя й кончину Аліеву. Круг хатибового крісла, на землі, сиділо багацько священиків; всі — з білими намітками або менделінами (чит. «мендилями») на головах. Доки хатиб читав, усі вони декільки разів починали підспівувати. Тес підспівування робилося так: коли в загаданій книзі там і сам траплялися розумні і варті уваги прислів'я, або сентенції, от хоч-би вірші, то читальник зазначав їх, вимовляючи самісінські перші слова тих сентенцій, — і притихав. Тоді всі інші тес підхоплювали та й доспівували, як уже відомую пісню, чи, там, оду. Далі кожного разу після співу один з тих священиків, що тут сиділи, гучно виголошував: «Ле'нет-и Ходай бер кошенде-йи 'Алі бад!» (Laanet Chudai ber kuschendi Aalij bad), себ-то «Прокляття тому, хто вбив Алія!» — а на те ввесь народ одказував: «Біш бад, кем бад!» себ-то: «Хай він буде проклятий, краще більше, ніж менше!»¹⁾). От дійшло читання до того місця, де Алій наперед пророкував своїм дітям свою кончину (про яку він довідавсь, — так каже дехто, — з астрологічних вказівок, що він їх добре тямив); при тому він показав на свого слугу, Абдура[х]мана ибни-Мельджема, що накладе на нього руку; а діти з гіркими слізми благали свого батька пошануватися і краще вже вбити самого Абдура[х]мана, щоб він, убивши потім їхнього батька, не поробив їх бідолашними сиротами. Тоді всі перси почали плакати. Плач той тягся й тоді, як читалося про саме Аліеве вбиття, що одбулося в мечеті, під час Аліової молитви, і про глибоку тугу дітей по смерті свого батька; — більшина персів тоді ридала. Як скінчив хатиб читати, то хан подарував йому нового шовкового кафтану, і він його заразісінсько мусів нап'ясти на себе. Далі круговою процесією повезли на верблюді три труни, укриті чорним сукном: це мали-б бути труни Алія і його двох синів — Хасана й Хосейна. Везли і дві подовгасті скрині, вкриті синім сукном: це було ніби сховища (репозиторій) для духовних книг, що залишилися після Алія. Далі вели двох чудових коней; на них лежали лук, стріли, дорогі намітки для голови та безліч побідоносних прапорів. Далі, один чоловік ніс на високому друку маленьку круглу баштицю, що зветься у них «нäql» (Nachal)²⁾; в ню застремлено було чотири шаблі, які ледві було видно з по-під навішених прикрас. Нарешті декілька чоловік несли на головах невеличенські каплички, або ковчежці, що

¹⁾ Звичайно ця формулачується по інакшому, а саме: «Біш бад, кем *me* бад!».

²⁾ Слово «нäql» (од арабського ния «нql» = «переносити») вимовляється в північній Персії близько до «нäхл», і тому Олеарій мабуть і написав «Nachal». Але варто зазначити, що дехто з персів свідомо вимовляє не «нäql» (= переносна капличка), а саме іменно «нехль» в розумінні: «пальма», і, приміром, у Кермані носять у процесії справді не капличку, а пальмове дерево, та й пристосовують до цього окрему легенду; див. у К. Смирнова: «Перси» (Тифліс 1916), ст. 89.

звуться седле. Оздоблені вони були й обвішані пір'ям, стрічками, квітами й іншими прикрасами, і в кожному з них ковчежців лежав розгорнений алькоран. Тій ковчегоноші підтанцювали й підскокували під сумну музику, що гралася на великих кимвалах, дудах, бубнах і барабанах. Скількись хлоп'ячих гуртів, з довгими друками, цибали окремими колами, хапали один одного за плечі і гукали один по одному: «Гейдер! Гейдер!» — це Алієве ім'я — «Хасан, Хосейн!». Таким урочистим походом усі попрямували назад до міста. Оце 21 рамазана, коли Алій віддав свою душу, святкується в усенькій Персії вищезгаданим способом, серед глибокої туги. А на спомин про Мохаммеда, іхнього великого пророка, нема у їх ніякої святкової днини».

В тій самій IV книзі (розд. 23-ій) оповідає Олеарій про мохарремське святкування, що він до його додивлявся в азербайджанському місті Ардебілі, святому особливо для тодішніх, сефевідських часів, бо там — гробниці і св. шейха Сефія, і св. шейха Ісмаїла-сефевіда, основника династії.

— «14 травня (1637 р.) — каже Олеарій¹⁾ — перси почали справляти своє сумне свято, що тягнеться 10 днів і тому зветься арабським словом ашур, тоб-то «десять»... Святкується воно в початку місяця мохаррема. Під час того ашура перси справляють пам'ять Хосейна, молодшого Алієвого сина... Десятероднів справляється це свято тому, що ворог переслідував Хосейна десять днів, коли той ішав з Медіни до Куфи, аж доки загинув од ворога. За ввесь час тих Хосейнових поминок перси ходять у жалібних одягах, держаться понуро, не доторкаються до голови бритвою (хоч іншим разом мають звичку голитися що-дня), живуть повздержно, не п'ють жадного вина, задовольняються самісінкою водою.

«Ввесь Ардебіль тоді перебував у ненастannому рухові, справляючи чуденські обряди. Удень по різних вулицях збиралися великі гурти хлончаків з довгими прaporами, що на горішньому кінці іхнього ратовища намальовано було двоє зміїв, які оповилися один коло одного. Ця прикраса на прaporі зветься в них еждер (Eschder). Тій хлончаки сиділи коло мечетних дверей і перегукувалися: «Ой, Хосейн!». Що-вечора, а надто в останні три дні свята, після заходу сонця, гуртувалися в певних місцях по патрах і старі люди, та й то чимало їх. Декотрі з-поміж їх мали по 100 свічок та світильників. Вони теж тримали на довгих гнуцких ломаках померанці, сходилися докупи, ставали в коло, квилили й горлали всі з широко роззваленими ротами і з поважними рухами, і так сильно розсідалися, що геть мінилися на обличчі. Дехто з нас теж прийшов подивитися на їхнє свято. Перси дали нам місце і теж повстромлювали нам у руки засвічені воскові свічки. Поспівавши й погаласувавши, таким чином, годину з гаком, перси пішли із своїми прaporами та світичами по головних вулицях міста Ардебіля.

«Остатню днину того свята перси завершили до обіда привеселюдними поминками, а ввечері — багатьма дивними обрядами.

«Поминки одбувались так само, як і вищесписані поминки по Алієві, Позбиралися всі на передньому двориші мезара (= усипальниці) шейха Сефія

¹⁾ В російськім перекладі П. Барсова це ст. 572-576.

(Schich Sefi Mesars). Там, коло канцелярії, тримали довгого прапора, що його зробила Мохаммедова дочка Фатіма, а кінець цього ратовища виковано з заліза, що було на підкові коня, який належав батькові Мохаммедового брата. Цей прапор довго переходив з рук до рук, аж доки його нарешті приніс з Медіни до Ардебілю шейх Седреддін, син шейха Сефія. Перси нам оповідали, що, коли під час поминок вимовлялося ім'я «Хосейн», то той прапор починав, ніби-то, спльно маяти, а коли в поминках читалося про те, що Хосейнові завдано було 72 рані і що він упав з коня, то прапор, ніби-то, зачав коливатися так сильно, що нарешті зовсім одірвався од ратища і впав долі. Хоч сам я не був свідком цієї події, тільки-ж перси запевняли мене, що воно справді так було. А в тім, чорт часом сильно втручається в справи чад невірного.

«Опівдні хан надіслав гольштинським⁹ гостям повідомлення, що вони, перси, сьогодні ввечері 24 травня [1637] досвятковують свій ашур і що, коли посольство має охоту подивитися вкупі з ним на їхні обряди, то він по приятельському запрошує їх, тільки-ж наперед застерегає, що згідно з мюхаммеданським законом він не магтиме їх погостювати вином, а лише самісінькою водою. Як зайшло сонце, то ціле посольство вирядилося до хана. Хан зустрів нас перед своєю господою, прихильно привітався і запрохав сісти перед брамою ліворуч, бо саме-отут на торговому майдані повинно було едбутися видовище. Ми посідали на стільцях, розставлених по порядку й позастелюваних гарними килимами, а сам він без нікого сів праворуч брами на землі. Перед нами, як водиться в персів, на землі, наготований був довгий стіл, а на ньому стояло багацько фарфорових чаш, повних солодкої, паухчої води. Перед тим нашим столом стояли великі, заввишки в чотири фути, підсвічники з міди, обstromлені товстими восковими свічками, та ще й лампи, де горіли старі ганчірочки, просяклі лоем та нафтою; а перед нашими простими товаришами — стояли великі підсвічники з дерева, і в кожному з них горіло по 20 і по 30 воскових свічок. По стінах будинків наливлено було декільки сот ламп з вапні, ущерть повних лоем та нафтою; вони давали з себе високе полум'я. Навпоперек крізь майдан, на довгих шнурах, порозвішувано було безліч ліхтарів з кольорового паперу; в ліхтарях світилися свічки й гарно вигравали геть усікими вогнями крізь той кольоровий папір.

«Тут топилися безліч міської людності. Одні сиділи на землі, а другі, тримаючи в руках запалені свічки та дручки з померанцями, ходили, гуртувалися в коло й співали. В Ардебілі є п'ять головних великих вулиць, і кожна з них гуртується в окремий цех; тому міщани розбиваються тут на окремі гуртки, що вже доручили геть усіким своїм поетам (а таких вони мають чимало) скомпонувати скількись пісень на честь Алієві та Хосейнові. І от, ті з міщан, котрі мають гарні голоси, одспівують тій пісні перед ханом. Котра вулиця найбільше визначиться найкращою композицією та співом, тую вихваляють і дарують їй солодку воду. Тому-то окремі громади міщан надходили одна по одній, ставали перед ханом та гольштинським посольством в ладне коло, співали, або — швидше — кричали з усієї моци безмаль дві години. Нарешті, за хановим наказом, вони заявили свої добре значення ще й послам, нехай-би Бог допоміг їм щасливо прибути до їхнього шаха і нехай-би шах їх

ласкаво привітав. — А тимчасом з лівого боку, в окремому колі, гопцювали семеро молодих голісінських парубків, що перси звали їх «чак-чаку»¹⁾. Все тіло тих танцюр з голови до п'ят вимашено було нафтою та чорною сажею і геть усе лиснілося, але соромота у них була запнута; взагалі вони виглядали огидненько-таки, — наче розмальовані чортятка. Вони стукали камінням, що держали його в руках, і вигукували: «Ой, Хосейн! Ой, Хосейн!» Виявляли вони превелику тугу за безвинно загубленим Хосейном, а через те в ряди-годи били себе камінням в груди. Оті харпаки, що одбувають вищеписане видовище, протягом цілого ашура бігають скрізь на базарі перед крамницями, збираючи милостину во ім'я Хосейна. Вночі вони навіть не йдуть спати до себе додому, але, на знак своєї туги, лягають у попелі і поросі перед пекарнею харчевні та й так сплять. Декотрі з таких молодців замість чорної обмажуються червоною фарбою, начеб-то щоб зазначити кров убитого Хосейна. Ми зрештою, як дивилися на видовище, таких не бачили. —

Це ще не був кінець святові. Найдікавіша для нас частина одбувається пізно вночі, чи — краще сказати — вже вдосвіта на другий день, і Олеарій оповідає про це в дальшому (24-му) розділі тієї самої IV книги. Ось його слова:

«Другого дня удоносівта перси ходили скрізь по городу похоронною Хосейновою процесією. Вони несли свої звичайні еждер та прапори і вели верблюдів та коней, напинутих синіми покривалами, чи наполомами. В ті покривала вstromлено було стріли таким способом, наче їх туди настріляно; вони мали визначати ті стріли, якими ворог стріляв до Хосейна. На тих конях та на верблюдах сиділи — поверх паполом — хлопчики, що мали перед собою порожні труни, обсипані [посіченюю] соломою та сіном. Ті хлопчики визначали собою Хосейнових дітей, вкинутих у велику тугу. На декотрих конях лежали чудові намітки, якими пов'язують голову, шабля, лук та сагайдак, новний стріл; це була ніби Хосейнова зброя.

«Як зійшло сонце, то багацько люду пішло на переднє дворище пейха-Сефія. Там люди тії, вживаними у них ланцетами, надрізуvalи собі руки вище ліктя в м'якому місці. Інші, знов, пускали кров із жил на руках. Таких було такечки багацько, що до півдня всенікше подвір'я було обілляте кров'ю, наче там забито було безліч биків. Декотрі хлопчики так само надрізали собі руки вище ліктя, плескали й розтирали себе по тих надрізаних ранах так, що ціла рука обкращувалася кров'ю, і самі вони були нею всенікі залянані. В отакому вигляді вони бігали по своїх вулицях: робили вони це на спомин про невинно пролиту кров свого імана. Вони вірють, що, коли отак вони проливають кров, то це знімає з них багато гріхів. Ще-ж вони вірють, що, коли хтось піомре під час описаних десятьох днів, або під час Алієвих поминок, або в свято-Курбан, або під час їхнього посту, і коли хтось одсвяткує їхні празники згаданим способом, той безперечно піде в царство небесне²⁾.»

Ясно, що ніяких театральних піес Олеарій (1637) не бачив.

¹⁾ «Чакчаки» — стукальце, торохкало.

²⁾ В російському перекладі П. Барсова 1870 це ст. 579-580.

З другої половини XVII віку ми маємо докладні описи мохарремських свят у іспаганського місіонера о. Рафаеля дю-Мана (1660), ювеліра Таверньє (1667), ювеліра Шардена (1674). По суті вони дуже мало нам додають до тих звісток, що ми бачили у Котова, Гемма та Олеарія, тільки що освітлюють справу суб'єктивніше.

Для місіонера-капуцина о. Рафаеля дю-Мана (1613-1698) Персія зробилася ніби й другою батьківщиною, бо він там вижив, у шахській столиці Іспагані, по-над півсотню літ. Ставитися терпимо до ісламу й до перських норовів він, правда, не вивчивсь, але візнав країну як рідко хто. 1660 року надіслав о. Рафаель дю-Ман до могутнього Кольбера (міністра в короля Людовика XIV) довженну доповідь: «Становище Персії в 1660 році (Estat de la Perse en l'an 1660)», де, між іншим, є звістки і про те питання, що нас цікавить¹⁾.

Оновідаючи (дуже іронічно) про історію ісламу і про те, як убив халіфа-Омара один мельник, о. Рафаель каже, що перси шанують пам'ять Омарового вбивця, звуть його «Баба-Шоджаеддін» (Baba chugea eldin, «батько-герой віри») і святкують убиття Омарове в окремий день на майдані, дзвонячи аж до півдня в наскари (щось ніби бубни; ст. 51). Потім оновідає о. Рафаель історію халіфа-Алія та його синів — Хасана й Хосейна, що їх погубив омейядський халіф Єзіл у Месопотамії, та й додає (ст. 54): «Тут у персів протягом десятіох днів одбувається оплачування тієї трагедії. Для старців-харпаків («г'еда») — це справжні жнива. Використовуючи нагоду, вони заголяються аж до пояса, чорнят собі тіло, руки й голову, та й, скидаючися на чортяк, запаскудженіх екскрементами, вони з камінням у руках ходять по вулицях та виють по вовчому: «Хосейн! Хосейн!». Навзвади з ними ще дехто хоче поїсти хлібця: незначні мулли-грамотії (les petits moulas ou pédants de A-B-C) ставлять собі на перехрестях крісло, вкрите килимом, а коло його — прапор або стяг, де намальовано Аліеву шаблю, або-там лева та золоте сонце, що сходить з по-за лев'ячої спини; це все — велика гіерогліфіка. Увечорі вони туди збирають цілий квартал і підбивають людей оплакувати Хосейнову смерть. В своїй проповіді вони доводять, яке велике це було мучеництво: адже-ж один з цих гарних святих, усе поробивши, щоб як наidorожче продати своє життя, і загинувши через ворожу силу, а не з доброї своєї волі, виходить по їхньому «шегід» = мученик. Голосом і рухами вони показують перед вами цього небесного улюбленця-Хосейна, що, поранений на смерть, набрав своєї крові в руки, умазав нею обличчя і гукнув до своїх убійників: «Оце так я піду до свого діда, пророка Мохаммеда! нехай він помститься за мене!» Мулли додають до цього ще тисячу інших патетичних безглуздів, аби нарешті народ вимовив: «вааа!» Вистарчить, щоб якась жіночка почала витягати з глибу своєї утроби оцей тужливий вигук, — і вся ота наволоч, наче луна, одновідає їй тим самим тоном. Буває й так, що цей мулла-крутій («айяр») має своїх вірних помагачів,

¹⁾ Видано в світ дю-Манову доповідь (окрім одною великою книгою) допіро в кінці XIX в.: Estat de la Perse en 1660 par le p. Raphael du Mans, supérieur de la mission des capucins q'Ispahan, publié avec notes et appendice par Ch. Schefer, Париж 1890 (в серії публікацій Ecole des langues orientales vivantes).

які перші накручують цю машину, а тоді стають наче два хори по обох боках вулиці і починають навпереміну вигукувати: «Хосейн! Хосейн! Хосейн!» Отак вони казяться з четверть години — і похріннуть так, що ви вже не чуєте нічого окрім «гу-гу-гу!». Після того мулла, що про свої справи дбає, ходить простягаючи руки, щоб собі щось зібрати; а якби йому нічого не дали, то це, на мою думку, був-би найкращий спосіб підбити його ще до іншої піспі, ще тужливішої, бо це-ж його заробіток».

— «Оце чортів'я, оце скавчання наче у скажених собак, та ще й уночі до того, тягнеться десять днів», — кінчає свою мову о. Рафаель. «Сам шах для лішого показу велить, щоб до нього приходили люди з городських кварталів, чоловіки й діти, вдягнуті кожен по своєму, з пропорами, барабанами, тарілками, що стукають одна об одну... А як надійде день убиття (*«к а т л ъ»*), себ-то десятий день місяця мохаррема, то кожен міський квартал робить собі ковчег, ніби похоронну труну, навішуючи туди луки, стріли, сагайдаки, щити та шаблі, наче для якоїсь лотереї. Всі йдуть на майдан. Там ви побачите верблюдів, а на спині у кожного — пару хлоп'ят, що посадовлені один напроти одного, одчайно плескають долоньми, таласують, лементують і виробляють тисячі інших малі'ячих штук, вигукуючи: «Хосейн! Хосейн!». Тоді ввесь цей незліченний натовп, узброєний тільки палицями, посувается по довж великого майдана. Шах, часом, сидить у *«бікафі»*, це — гарненька собі господа, що виходить на майдан. Він дивиться, як перед їм переходять усі ці банди, що, кричучи наче скажені, в деякій мірі малюють перед ним картину некла. Це все йде до великого мечету, і там кінчається ввесь цей шабаш» (ст. 54-56) ¹⁾.

Оповідання ювеліра Таверньє 1667 року ²⁾ подає мальовничі подrobiці, та теж не нові. Так само, як і о. Рафаель дю-Ман, не жаліє Таверньє своєї іронії. Приміром, кажучи, як ходять вулицями юрби голих людей (тільки з вузеньким фартушком), а проповідники проповідують з катедр та з крісел на вулицях до густого натовпу народу. Таверньє додає (I, 475): «а що тут повно й жіноцтва й дітей, то нема для жіноцтва кращої нагоди бачитися із своїми коханцями». «Коли дві процесії з трунами зіткнуться на вузьких вулицях» — каже Таверньє (та й не він один) — «то розпочинається бійка: і руками, і палицями» (ст. 479).

Відомий автор класичного опису Персії XVII в., француз-гугенот Шарден, розповідає про мохарремське свято в «Першій подорожі з Іспагану до Бендер-Аббасу» (в квітні 1674). Його оповідання дуже довге ³⁾, і нам доведеться

¹⁾ Дю-Ман додає ще (ст. 56), що протягом цієї десятиденної жалоби (*«mathemé»*) перси не ходять до лазні голити собі волосся, і що за 40 днів після того справляють іще свято *«сер отен»* (= «тіло й голова») на спомин про те, як Хосейнова голова, привезена до Дамаску на показ халіфові Єзідові, чудесно з'єдналася з його тілом, покинутим у пустелі коло Куфи.

²⁾ Лів. паризьке видання 1692 р. «Подорожей» Таверньє, т. I, ст. 475-479 = кн. IV, озділ 7-ий.

³⁾ У передруку Шарденових подорожів, що дав Лангле, це міститься в томі IX: *Voyages du chevalier Chardin en Perse, nouvelle édition par L. Langlès*, t. IX (Паріж 1811), ст. 48-67.

проминути його побічні уваги й міркування та й обмежитися на самій суті, на самих фактах. Тільки-ж якихсь нових даних — і в Шардена обмаль.

«Святкується ‘‘âshurâ (hachours, як пише Шарден, ст. 49) 10 днів¹⁾», і після байраму це — найурочистіше свято в Персії, що правда, жалібне. «Урочистість залежить од народної дбайливості, а тому воно святкується не по однаковому — в залежності од місяця, часу й обставин». Не без іронії, хоч не такої убийчої, яку ми вже бачили у Шарденового приятеля о. Рафаеля, малює Шарден процесії «найгіршої верстви народу» (des pelotons de gens de la lie du peuple, ст. 50), — голих, почернених, або покривавлених, із збросю або з камінцями в руках: «брязкаючи камінцями об камінець, вони висувають язика наче от-от сконають, і, всіма позами та іншими пітучками виявляючи як-найбільший одчай, голосять: «Хосейн! Хасан!... «Котрі обмазалися в чорне, ті хтять тим фарбуванням показати: Хосейн стільки натерпівсь од безвіддя й спеки, що аж зборнів, і аж язик йому виліз з рота; а котрі обмазалися кров’ю, тії хтять тим показати страшні Хосейнові рани... Оця сволота таким-о чином оббігає вулиці, жебраючи коло кожній крамниці і прохаючи милостини од кожного хоч трохи значнішого стрічного людця... Найбільше вони вимагають грошів тоді, коли їм на зустріч візьметься якийсь жив або вірменин, надто-ж поганин-індієць. — «Це-ж ви вбили нашого пророка!» гукають вони: «Дайте-ж нам щось за його кров!... А діти кричать кожному чужинцеві: «Прокляття Омарові!» бо гадають, що, хто не з їхніх земляків, ті всі шанують Омарову пам’ять» (ст. 52; пор. 34-37)²⁾. — «Протягом цих жалібних днів», каже Шарден далі (ст. 52), «на перехрестях та на майданах робляться ніби якісь похідні вівтарі, з казальницею, з багатьма лавами навколо. Все це пов’язано парчею, обвішано щитами, огнестрільною і холодною зброєю, барабанами, тимпанами, сурмами, всякими пррапорами, лев’ячими та тигровими шкурами, стальними доспіхами чи то для людей, чи для коней; гадав-би хтось, що це арсенальна палата! До того-ж тут порозівішувано безліч кришталевих і паперових ліхтарів, лямн та підсвічників. Туди йде процесіями народня чернь того кварталу, і зараз якийсь суфій, або інший поважний і побожний чолов’яга, починає розповідати народові, що це за свято, аж доки прийде справжній проповідник. Той бере читати один розділ з книги «Ель-катль», себ-то «Убієніє» — про Хосейнове життя і смерть. В ній — десять розділів, на десятеро днів свята. Потім казнодій іще й проповідує години дві про те свято, закликаючи народ ридати-голосити. Пам’ятаю, один казнодій казав тоді між іншим, що єдина слезинка, проліята в те свято, зміне купу гріхів заввишки з гору Синай... Я-б ніколи не повірив, яку тугу виявляє тоді народ: її аж зрозуміти важко. Вони б’ються в груди, кричать і виуть, — особливо жіноцтво,—деруть на собі одіж, обливаються гіркими» (ст. 53-54)... А вже-ж пропонівді тих казнодіїв, яких чув Шарден (він наводить і зразки, ст. 54-55), не надто

¹⁾ Ми бачили вже вимову «ашур» і в Котова і в Олеарія. Про аль-Біруніеву увагу див. в нас ст. 10.

²⁾ Здається, цього уступа взяв Шарден з о. Раф. дю-Мана (ст. 50 друг.), що читати його він міг у рукописі.

й талановиті. «Скінчиться казання — ввесь люд горлає: «Хосейн! Хосейн!», аж доки їм перестане служити і голос і легені. А разом з тим б'ють у маленькі барабани... Печорнені жебраки, стукаючи камінем об камінь, роблять цю музичу ще понурішою й іще дивнішою. Хто перший раз бачить оте все, відчуває якийсь жах» (ст. 55).

«Це виробляє народня маса», завважає Шарден (ст. 56). «Вельможі, знов — ті, по своїх господах, справляють свято пристойніш. Вони закликають до себе знайоме духівництво, що-дня в 4 години після півдня, і ті духівники читають їм найкращі уступи з відповідних авторів, коментуючи їх своїми думками. О 7-ій годині читається відповідний розділ з книги «Убієні», і найученіші з присутніх роблять свої уваги. О 9-ій чи 10-ій годині гостюють тих, хто зібрався, і одпускають до взаутрього. — Десятої динни моляться цілу ніч».

Шарден каже, що він бачив таке святкування в Персії сім чи вісім разів. — «Найурочистіше було в червні 1667 року, у нового шаха», — повідає він (ст. 56). «Воно одбувалося у великій залі того палацу, де місця було людей на 500. Заля виходила в гарній сад, посередині посыпаний піском, і там могло вміститися понад дві тисячі публіки, не кажучи вже про тих, хто міг розміститися позаду залі та по боках... Приходили туди, до шаха, екстасичні процесії з кожного іспаганського кварталу, люду по 400—500 у кожній процесії. Були вони крамари та ремісники..., котрі — геть узброєні, котрі — голі, з обмащеними телесами. Трохи чи не всі мали на спині тигрячу шкуру... А по середині їх гурту видко було голого чоловіка, геть умазаного кров'ю, укритого стрілами та кінчиками списів, що ніби простромили йому тіло. Чолов'яга той мав репрезентувати святого [Хосейна], кому той празник справляється (c'est celui-là qui représente le saint de la fête), а розбісона процесія узброєних та голих людей мала «показувати собою (représenter) ту скажену завзятість, з якою Хосейнове військо билося проти війська Езідового» (ст. 58).

Найпізніші були процесії 10-го дня. Там до попередньої наради (праворів, коней із зброєю, музикантів, каменебійців, закривальних голих людей, — див. у Шардена IX, 59) долукалися ковчеги та мари з трунами. «Великого ковчега неслід вісім люду: там Хосейна і його брата мали показувати собою двоє маліх хлопців, що, сидячи ніби на парадному ліжку, промовляли один до одного: «Хосейн! Хасан!» Інший ковчег нагадував собою комору для зброї,... і посередині був хлопець, увесь озброєний, готовий до бою. Інші, знов, ковчеги являли собою ніби надгробки. Було там видко й чоловіка, що лежав у закривальній одежі, повній устромлених стріл, і з кривавою головою; це мав бути убитий святий. За тими ковчегами їхали, теж закривальні, люди на запорощених конях: це мали бути Хосейнові вояки. 300 або 200 люду, що йшли за ними, страшено горлали: «Хосейн! Хасан!».... Вони скакали та крутилися, мов скажені або одержимі, та все вигукували оті два імення. Ішла й процесія суфіїв; серед неї двоє закривальних людей лежали кожен на вузькій дощці і дуже добре вдавали мертвих, та ще йшло десять ослів, і кожен з них віз трьох хлопчиків, що виголошували святкові вірші. Видатна була ще й процесія мусулман-індійців Аліевого толку, що на

чолі її ійшло п'ять слонів з невеличкими баштами на спинах, а в баштах сиділи діти, співаючи похвали Хосейнові... За ними дванацять чоловіків несли на руках парадне ліжко з золотої парчі. Посередині ліжка було дві труни, теж укритих золотою парчею, а по чотирьох кутках сиділо четверо дітей, що двоє співали хвали Хасанові й Хосейнові, а двоє одганяли мух од трун пір'яними віялами. Позаду бики везли два спорудження, що одно мало являти собою мечет меккеський, а друге — мечет медінський. Всі ці процесії переходили серед Шахського майдану перед шахськими очима, а той дививсь на них із своєї залі. Поліція кінна і піша дбали, щоб не було непорядків, бо — часто трапляється, що в такі дні процесії окремих кварталів вступають у справжній бій між собою, а це-ж для свята страшний непорядок» (ст. 59-63). «Проповіднича казальниця стояла на великій платформі коло шахської залі, під розкішним шатром. Навколо стояло безліч духівництва, з суфіями позаду. Після проповіди одспівали гімн на похвалу Хосейнові і його родові..., а потім ціла тая площа і сусідні місця задунали прокляттям проти Єзіда й його прихильників та благословеннями для шаха» (ст. 63). «Шах, протягом всіх десятьох днів мохарремського свята, гостював вечерею всенікі тії процесії; авже-ж це було по-над 4000 люду» (ст. 64).

Списавши все те дуже довго й докладно, Шарден додає: «А в тім, ті процесії виглядають зовсім не побожно і, правду кажучи, нагадують собою сміховинну маскараду всяких штукарів, або скажених і розбісованих людей. Та й раз-у-раз їхні співи й їхні вигуки кінчаються прокляттями проти ворогів їхньої віри» (IX, 64).

В своїй «Другій подорожі з Іспагану до Бендер-Аббасу» Шарден — на першій сторінці — згадує про свято на славу Омарового вбійника, що зветься «Baba sujael din Omar-couch», але подробиць ніякісінських не дає (т. IX, ст. 94-95).

В усіх тих докладних описах і з першої і з другої половини XVII століття ми не знаходимо абсолютно ніякої вказівки на театральні п'єси. Все, що оповідають подорожні Котов, Гемм, Олеарій, о. Рафаель дю-Ман, Тавернє, Шарден, веде нас до висновку, що навіть під час наймогутнішої пори сефевідської династії драматичність мохарремського святкування не переходила за проповіді, маскарадні обряди та процесії. Але-ж такі проповіді і драматизовані процесії одбувалися безперечно ще перед сефевідською епохою, живовидячки ще за бовейтідських султанів X-XI століття.

IV.

Оповідання голандця Де Брайна 1704 р. за дуже драматичне святкування «âshurâ» (в Іспанії). Видно, що і в кінці сефевідського періоду драматизовані обряди і священно-маскарадні процесії ще не перейшли в театральні містерії.

І так воно залишалося аж до самісінького кінця сефевідського періоду.

Ми наведемо довге, докладне свідоцтво з часів панування останнього представника сефевідської династії — Солтана-Хосейна (1694-1722). Пише голандець Корнель Де-Брайн¹⁾, — що по-французьки, переробивши його ім'я на Le Bruyn (або навіть на Le Brun), названо його велику книгу: *Voyages de Corneille Le Brun par la Moscovie en Perse et aux Indes Orientales*, Амстердам 1718, in-folio. Де-Брайн бачив мохарремське святкування в травні 1704 р. в столиці Іспагані, і ось-як описує його в 43-ім розділі своєї подорожі (т. I, ст. 217-221)²⁾.

«Десять днів поспіль одбувається це сумне свято [почалося 1704 р. з 6 травня]. По вулицях ходять невеликі гурти людей, душ по десять — по двадцять, напів-голі, з почорненими обличчями; вони дуже-таки скидаються на наших сажотрусів, — аж дивитися страшно! З пригніченим виглядом, вони виспівують-голосять, пристукуючи собі якимсь кастаньетами. Щоб навіч покарати загибель святого Хосейна, винищують озброєних людей та зроблену Хосейнову подобу³⁾. Тає подоба — велика, в середині порожня; в ню зализає і її порушає чоловік, що видно й ноги його. Ті, хто бере участь у цих малі'ячих штуках і веде (*conduisent*) тую подобу, здобувають нагороду од глядачів: здебільша — дрібними срібнячками, хоч, правда, трапляються й щедріші люди. Окрім того і ввечері і вранці уряджуються тими днями привселядні проповіді на вулицях, а надто на перехрестях і в інших людних місцях; навколо там вішають килими й матерій, стіни прикрашують щитами та іншою зброєю, а крісла, що на них виходять проповідники, бувають заввишки на п'ять-шість східців. Такий проповідник держить в руці якісь папірчики, і частенько туди закидає оком, коли вихваляє святого та оповідає про його подвиги й чудеса. Другий проповідник примощується на скількись східців нижче од першого; він ще й од себе голосно вспівує хвали Хосейнові. Місця, де одбуваються ті казання, повні крісел (*sièges*) та лав... Я бачив, як усі слухачі аж розливалися слізми, глибоко порушені красномовністю своїх наставителів. А на розі тієї стіни, де ми стояли, примостили велику фігуру, непогано зроблену, набigu соломою. Теє опудало мало репрезентувати собою Хосейнового убійника, на ім'я Омар⁴⁾, і його спалили над вечір у багатьох місцях города. Тії проповіді, або промови, одбуваються так само і вночі на

¹⁾ De Bruyn: *Reyzen over Moscovien door Persien en Oost Indien*, Дельфт 1711 і 1714, Амст. 1711.

²⁾ Або див. гатське вид. подорожей Де-Брайна (тут він пишеться Le Bruyn), 1732, т. IV, ст. 173-185 (in 4-to). Голандського первопису не маю під руками.

³⁾ «Le meurtre de ce saint est représenté par des personnes armées et par son image» (ст. 218a).

⁴⁾ Де-Брайн не каже, щоб хтось звав те опудало халіфом Омаром. Запевне це мав бути омейядський полководець Омар ибн-Са'д.

декількох майданах, де для цього намощують великі півцищення (sur de grands théâtres érigés pour cela) та й обриштовують їх решетінням (avec des latis), на якому розставляють по-над тисячу ламп; але уряджують вони це так незручно і необережно, що більшуину тих ламп гасить вітер. А про те, глядачів там незліченна сила.

«Другого дня після нашого великолікня [= в понеділок 12 травня], одбулася велика процесія, головна урочистість отого жалібного свята по Хосейнові. Щоб краще її бачити, я засів на базарі в одній крамниці, що про зю повинна була процесія перейти.

«Попереду тієї процесії їхало [A. Kr.: щоб пильнувати порядку] скількись верхівців, озброєних луками, та базарний пристав дероїа. Вже за ними посувалися співці, що кожен тримав свічку в руці і напнутий був фіолетовим або чорним одягом, який личив цій урочистості жалобі й їхнім голосінням. Декотрі поміж ними були напів-голі; інші несли великого скрученого чорного прапора. За ними з'явилося троє верблюдів. На першому сиділо двоє мало не голих хлопців, на другому — троє хлопців один позаду другого, а на третьому — запнuta подоба жінки (*l'image couverte d'une femme*) з малим хлоп'ям. Далі їхло п'ять інших верблюдів; на кожному сиділо сім чи вісім хлопчаків, теж немало голих, посаджених у клітки; а за ними посувалося двоє стягів. Далі їхав віз, з одчиненою труною, де лежало мертвe тіло, а за ним ще один віз, напнутий білим, з декількома співцями. Після того з'явився віз, навантажений кадилом (*d'encens*), з двома чоловіками і з чотирма хлопцями, що кожен держав у руці книжку, а перед ними був стіл. Оточували цей віз якісь знаряддя, що скидалися на вилуджені лампи, а позаду посувався великий скрученій прапор, і дванацять узброєних вояків із шоломами на головах. Знов-że, позаду їх були двоє малих хлоп'ят, гарненько вбраних і прикрашених пір'ям і дзвіночками. Ще-ж їхав на коні молодий бранець в супроводі шіснадцятьох інших, прикутих ланцюгами один до одного, і з п'ятьма перев'язаними. За ними їхав віз із піском, що з-посеред його висувалися шість закривальних голів, а тіл людських не було видко, і через те здавалося, що вони одрубані. Окрім того на цьому возі сиділо двоє людей в одежі, а за ними ще на одному возі везли тіло Хосейна, що його вдавав (*représenté*) узброєний чоловік із шаблею в руці. Він був геть увесь обіллятий кров'ю, щоб іще більше викликати тугу й жаль у присутніх; та й справді, їхнє голосіння і лементування не можна було й списати. Треба визнати, що нема нічого зворушливішого, ніж оце видовище; і в нас не було жадної охоти добачати в ньому щось смішне чи вдане. За тим возом ішло скількись молодиків; у одних були руки скручені, у других — вільні. Із ними була сторожа, що вряди-годи грозилася на них палицями, а тій схиляли голову і згиналися як не можна натуральніш. Знов-że, їхав за ними великий віз, що його тягли чоловіки, так як і попередній. І той віз був повний закривальних пісків, а на ньому — двоє мертвих тіл і ще четверо, од яких видко було самісінькі голови; над ними пурхало шестеро горлиць. Потім з'явився ще один віз. З нього витикалися руки й ноги, і горіло на ньому дві свічки. Третій віз тяг ність голів і двох чоловіків в одежі, а ще один — узброєного

мерця і якусь слабу людину, Потім ішли: двоє ірапорів, окульбачений кінь, двоє барабанщиків і співців, та ще один віз з двома трунами і двома хлоп'ятами, що, держачи в руці книгу, вряди-годи її цілували і грали свою роль чудово (*faisoient leur rôle à merveille*). Далі йшов віз надзвичайно великий; на ньому — десять чи дванаадцять трупів, що од них видко було тільки закривлені руки й ноги, та п'ять або шість франців. Верхи конем іхав молодий парубок, обнізаний стрілами, геть обіллятий кров'ю; здавалося, він затого впаде з коня. Після нього з'явилася труна, вкрита чорним сукном; коло неї люди виспівували й танцювали, ніби тріумфуючи, а за нею несли троє списів, оздоблених самоцвітами. Далі йшов кінь, навантажений стрілецькими луками, стрілами, чалмою і великим стягом, а п'ятеро інших коней везли щити, луки, стріли і п'ять дротиків, що на їхньому кінці видко було руку [*A. Kr.*: металеву]. Процесію замикав багато осідланий кінь, з трьома парами голубків; та він ішов на одшибі.

«Як ми передивили оце все, один їхній священик був ласкавий пояснити мені, що за таємниця в тім (*de m'en expliquer le mystère*)¹⁾. Дванадцять горлиць, що я їх бачив на одному з возів, нагадували собою (*représentoient*) тих, що з'явилися над Хосейновим тілом, як його вбито; горлиці тії, вмазані його кров'ю, полетіли до Медіни, де жила сестра того святого, і вона, побачивши їх, довідалася про його смерть. Віз з двома трунами та двома малими хлопцями, що держали книгу в руці, — вони являли собою (*représentoient*) двох Хосейнових синів: Алія-Ескера і Алія-Екбера; вони, — пояснив він, — загинули од стріл. Парубок, престромлений стрілами, теж означав собою (*mag-quoit*) Алія-Екбера. Труна, вкрита чорним — це труна Хосейнова, а на возі шість голів з двома одягненими чоловіками — то Хосейнові діти. Сталева рука, настремлена на кінчиках дротиків — це військовий значок, що його носили колись на своїх ірапорах мусулмани-перси; п'ять пальців тієї руки мають визначати Мохаммеда, Алія, Фатіму (дочку Мохаммедову, Аліеву дружину), Хасана й Хосейна. Геть усе, що виступає в тій процесії, визначає собою Хосейна і його сімдесятох двох приятелів, що загинули вкупі з ним і вважаються у персів за священномучеників.

— «До найвищої міри треба дивуватися», — додає од себе Де Брайн, — що ті люди, чиї голови, руки та ноги витикалися на возах, могли не робити жадного руху протягом цілого дня, доки тяглася процесія. Більшина тих голів мала навіть і довгі бороди, а шия їм була затиснута так сильно, що здавалося, ніби голови і не пристають до неї, тим більше, що й очі, можна сказати, були непорушні. Правда, я довідавсь, що задля цієї нагоди дають їм питьво, яке забиває їм тамку і позбавляє руху на весь той час. А в тім, ілюзія не була повна, бо я попереду побачив поміж іншими ще й воскову голову. Будь-що-будь, треба визнати, що перси уміють дуже зручно робити такі вистави (*ces sortes de représentations-là*).

¹⁾ Може хтось спокусився-б перекласти: «пояснити всю ту містерію», але це значило-б насилувати текст.

«На взвітра, ще як благословлялося на світ, ми знов пішли туди само, щоб додивитися, як справляють те урочисте свято; та шах туди прибув вже аж двома годинами пізніш. Одбувсь ніби парадний виступ городських кварталів. Як і вчора, попереду виступили в параді узброєні луками верхівці базарного пристава-дероги, а вже за ними йшли декілька парубків, що, держачи палиці в руках, гукали: «Хосейн! Хосейн!», скакали та співали. За ними йшли музики та барабанщики вкуні з міщенством з усіх міських кварталів; перший їхній гурт держав шаблі наголо та круглі щити, а інші узброєні були розмальованими дуже гарно палицями. Врані вони були всі чистенько в оксамитні одяги, з гарними поясами, а на головах були незвичайні тюрбани. Чоміж ними одна купка спорудила собі ковчег — так, наче якусь колясу, оздоблену дзеркалами, шаблями, ґінджалами і іншою збросю, позолоченою або посрібленою. А були й інші такі коляси — ще вищі, без передків, ще більше прикрашені дзеркалами. Таких споруджень, або ковчегів, було п'ятеро, а шостий в Чарбагові («Чотирьох садках»), поміж двома будовами¹⁾). Цей останній ковчегувесь був обкладений дзеркалами, чи навіть геть збудований із дзеркал, і виглядав неначе вівтар з двома одчиненими дверима, з-по-за яких видко було всі прикраси. Він був височенький, і туди заразісінько зійшов казнодій, скоро-но шах з'явився в довгогалерійній будівлі свого другого садка. Той ковчег-вівтар там залишавсь три чи чотири дні. Він був складений з частин, що їх попривозили окрім та й з'єднали там-таки на місці, бо цілий він був-би не проліз крізь городські брами.

(ст. 221а). «За цією гарною процесією ішла інша, з декількома прaporами на чолі і з безліччю коней; у одного коня голова була прикрашена великим султаном-китицею з білого пір'я, а інші були багато осідлані, обвішані гарною одіжжю, шаблями, щитами, луками, стрілами й іншою збросю. На декотрих були навіть тюрбани, ще більші султани та інші прикраси. Далі йшли співаки-музиканти та танцюри, що танцювали з якимсь павільйончиками на головах; у декотрих були списи, оздоблені стрічками та бунчукаами. Нарешті пішла й сама процесія, така як і вчора. Її учасники спинялися вряди-годи та й, співаючи, посипали собі голову солом'яною січкою і голосили: «Хосейн! Хосейн!» Декотрі тримали в одній руці шаблю наголо, а в другій — круглій щит. Інші, знов, мали палиці, розмальовані й добре визолочені, завдовшки стіп з десятеро, — і здавалося, що всі аж горять бажанням вступити в бійку. Тільки-ж базарний пристав-дерога, маючи з собою товариство більше ніж 1000 верхівців, аж надто дбає, щоб люди не полізли битися між собою: він розміщує своїх людей і на шляху, кудою має йти процесія, і не дає кварталам посуватися інакше, як кожному кварталові окремо після кожного. Одно слово, дерога нічого не забуває, аби не допустити до непорядків і до спірок, які могли-б повстати про чиесь місце в процесії, коли люди йдуть тісним шляхом;

¹⁾ «Чарбаг» (дословно: «четири садки») — це в Іспагані алея, що веде од шахських палаців на півден, до річки Зенде-руд. По суті, це одна з міських брам, і, прим., Мик. Гемм так і зве її: «nona porta — Chaarbagh» (див. «Persia», Лейден 1633, ст. 27, вид. Laet).

на цей випадок там ставлять, в певній віддалі між собою, вояків з огнестрільною зброєю. Такі заходи — тим потрібніші, що на думку персів той, хто загине під час мохарремського свята, піде просто до раю. Через те вони й не переводять ніяких слідств про ті вбивства, що тоді чиняться; звичайно, це використовує дехто, щоб упорати свого ворога, — отак як воно буває і в Італії під час карнавалу. З тієї причини обережніші люди, котрі не мусять брати участь у тій процесії, побільше зовсім не виходять з хати за останніх днів того величного свята, надто-ж турки-мусулмани, про яких усі знають, що вони вороги Хосейнові й прихильники ненавидного для персів Омара... Народу на цьому вроочистому святі раз-у-раз буває незчисленна сила — і мішані, і чужинців. Цим разом одначе все проминуло без заколоту, — річ не надто звичайна, коли взяти на увагу піднесений настрій супротивних гуртів, які, зустрічаючись, не шкодують один одного (ст. 222).

З цього дуже детального Де-Брайнового оповідання ясно, що Де Брайн бачив на мохарремському святі самісінські процесії із священно-маскарадним передяганням, а не правдиві драматичні вистави.

А було це наприкінці сефевідської епохи, вже в XVIII столітті.

V.

В описі Сам. Гмеліна 1770-их рр. мохарремське свято ще пічим не одрізняється од сефевідських часів. Значну еволюцію показує нам 1787 року Франклін — сильно драматизовані процесії, вже близькі до правдивих сценічних пісес релігійно-історичного змісту, ще й з відповідними декораціями.

Більше того: і далі, протягом XVIII століття, вже як упала сефевідська династія і замість неї панувала над Персією візка інших, не видко, щоб мохарремські містерії уже перейшли з драматизованих процесійних обрядів та передяганнів до справжньої театральної драми.

Мабуть, це можна пояснити, хоч почасти, і релігійно-політичними відносинами XVIII в. Вже-бо тоді для шіїзма в Персії були не легкі часи. Люти афганські зайди, що 10 літ панували над Персією (1721-1730), то були сонніти. Не менше лютий і деспотичний їхній наступник Надир-шах (1736-1747) сплувавсь навіть геть знищити шіїтське визнання в Персії та насильно запроваджував соннітство. Ясно, що це була пора мало підходжа для того, щоб мохарремські шіїтські свята спокійно перееволюціонувалися в театральну сценічну драму¹⁾.

Ба навіть і тоді, як влада над Персією перейшла до рук шіїтів-зенайдідів (Керім-хан 1760-1779, і ін.), ще не одбулося таке зеволюціонування. Вистачить для цього подивитися в «Подорож до північної Персії» (з доручення російської Академії Наук) Самуеля Гмеліна, що в 1770-их роках бачив мохарремське свято в надкаспійському місті Решті²⁾. Воно правда, Гмелін

¹⁾ Оповідальня аб. Делапорт 1738 про Казвін (див. нижче, бібліогр. реєстр, ст. 47, № 1) по суті пічим не одрізняється од Брайнового.

²⁾ Див. пімецьке видання Гмелінової подорожі—Reise durch Russland, III-er Theil: Reise durch das nordliche Persien, in den Jahren 1770. 1771. bis im April 1772, Слб. 1774. Про мохарремське святкування див. ст. 315-318, in 4-to.

одразу-таки підкреслив велику театральність мохарремського святкування:— «Хосейн», — такоже Гмелін у вступі до свого опису, — «як його виморили голодом Омарові прихильники, зваживсь нарешті з одчую вдарити на вороже військо та й упав жертвою свого нападу. І от... перші десять днів місяця мохаррема розподілено в персів так, що цілій хід тієї події виставляється театрально на вулиці (auf der öffentlichen Strasse theatralisch vorgestellt wird), — трохи чи не таким самим способом, як папісти показують навіч народові страстотерпну історію Спасителя (т. III, ст. 315)». Тільки-ж ті подробиці, які ми читаемо далі у Гмеліна, навіч показують нам, що в 1770-их рр. мохарремські течії справлялися більше-менше так самісінько, як вони справлялися і за часів сефевідських:

(III, 316). «Ще перед півднем іде народ до мечетів пильніш, ніж звичайно. Там кожного разу читаються, а часом і співаються, певні уривки із історії мучеників (Ruhsetusi)¹⁾, щоб жвавісінько представити Хосейнову мученичу смерть... Уночі, окремими слободами (slobodenweise), люди ходять із смолоскипами та свічками по вулицях, і бродять не одну годину. Кожна слобода несе з собою прapor та друк з випинтою рукою на кінці. Більшина тих фанатиків із страшним вереском виспівує пісні, навмисне складені для цього свята, та б'ється в голі груди...

«Такі процесії за перших днів мохаррема ходять по вулицях тільки вночі, а в другій половині тих десятьох днів — з'являються і вдень... Скільки є слобід в Решті, стільки видко ї процесій, і кожна має своє визначене збірне місце, куди вона йде під проводом слобідського старшини. Таке збірне місце має вигляд широкої галереї. Вона, коштом кожної слободи, оздоблюється більше чи менше. За оздобу правлять золоті речі, оксамит, матерії, металі, стрільна зброя, шоломи, плоди-садовина, і таке інше. Там показується Хосейнова могила, а на ній його бойовий меч, лук і стріли. В другому кутку [ст. 317] сидить його сім'я, як у в'язниці. Той бік, що виходить насупроти галереї, прикрашується сампідовими та кипарисовими деревами. Там стоїть юрба людей, що завзято аж до хрипоти галасують та б'ються в груди, а тимчасом окремі співаки одспівують ту чи іншу підхожу пісню. Всім присутнім щедро подається кава, чай, солодка вода та варення; не забувають і кальянів.

«Як настає час, то слобідський проводир виводить із збірного місця свою процесію та отих крикливих плакунів та народній натовп, що поміж ним є чимало й жіноцтва, бо в такі дні чоловіки мусять дозволити жінкам вихід із їхньої вічної в'язниці. На чолі походу виступає стягоноша. Поруч його йде другий, з вищезгаданим друком [з рукою]. Далі виступає кінь, або скількись коней, обвішаних коштовним камінням; вони мають являти собою (vorstellen) Хосейнову кінноту. Вже за ними посувався гурт вищезгаданих плакунів, що тепер подвоюють своє галасування. Потім іде людність самої слободи з воєковими свічками в руках, порозбивавшись на декільки гуртків, що серед

¹⁾ Очевидччики, німецьку транскрипцію «Ruhsetusi» треба розшифрувати, як «Ровзет уз-зі» (досл. «Сад загибелі»), — азербайджансько-перська вимова замість чисто-арабської «Rawdhat udh-dhi».

кожного несуть або ту або іншу з речей, виставлених на їхньому збірному місці, на спомин Хосейнової смерті.

«В такому порядкові процесія підійшла до ханської господи, і тут на ханському подвір'ї з усякими чудернацькими кривляннями одігравала, одепівала й одкричала те саме, що вона перед тим виробляла коло своєї галереї. Звідти вона номандрувала по всіх вулицях міста. А що в Решті вісім слобід, то було й вісім процесій. Як-же кожна з них виступала щодня, то на вулицях не припинялося вічне метушіння. Ніколи церемонія не кінчиться без того, щоб декільки людей не заплатили своїм життям.

«Сьогодні, — кінчає свою мову Гмелін, — тобто в останній день свята, було показано (vorgestellt) саму смерть Хосейнову. Головні церемонії були ті самі, тільки все здавалося ще божевільнішим. Декотрі люди в своїм завзятті зайдли так далеко, що, тнучи себе подовж і поперек по своїх поголених головах, поробили собі такі рані, що кров збігала на всі боки... [ст. 318] Уряджено було сьогодні бій поміж Хосейном і Езідом, груди об груди. В тім бою вбито Хосейна з його прихильниками. В процесії хтось має представляти Езіда, що тріумфально їде на коні, а коло його знов-же співаки. Позаду його являється Хосейнова сім'я, забита в кайдани, а далі несуть усім на показ Хосейнове тіло. Глядачи на його, як і раніш і пізніш, люди посилають довічні прокляття цілій Омаровій секті...

«Протягом цих днів ніхто не розпочинає нічого, ані важного, ані неважного, бо думають, що все вийде невдало. Припиняються всі громадські справи, не одбувається судівництво, не підписується жаден урядовий папір, зачинаються крамниці».

Наведений з Гмеліна опис стосується до початку 1770-их років. А літ якихсь п'ятнадцатеро після Гмеліна — вже аж під самісінський кінець панування зендідської династії — писав про мохарремське свято Ульям Франклін, у своїй «Подорожі з Бенгалії до Персії» (Лондон 1790)¹). Те, що бачив Франклін (в жовтні 1787 р., за Джрафар-хана зендського), уже ніби дуже близько підходить до театру; та ще мабуть не зовсім воно таки театр.

Франклін попереду переказує, безперечно з усного перського оповідання, шійтсько-легендарну історію Хосейна, сина халіфа-Алія, як його із сім'єю оточило Езідове військо під командою [Омара] ібн-Са'да, недалеко Куфи на Ефраті, та й загубило з усією сім'єю, і як обурювавсь на це європейський посланик у Дамаску та й заплатив за те обурення своєю головою. — «Всі оці різноманітні події показуються (are represented) у персів протягом перших десяткох днів мохаррема», — каже Франклін, додаючи, що перси звуть ті десятеро днів «дега»²).

— «Ще 27-го дня попереднього місяця-зульхиддже вони будують минбари («mumbirs», пише Франклін), або казальниці, в мечетах, а стіни мечетів запи-

¹⁾ W. Francklin: Tour from Bengal to Persia, Лонд. 1790, ст. 239 і д.

²⁾ Терміном «дена» (= «десятиріччя»), од перського слова «дех» (= 10), означаються всі десятеро священих днів мохаррема. Що-ж до звичайно вживаного арабського терміна «âshurâ» (= «десятка»), то це, властиво кажучи, є назва тільки для 10-го дня.

нають чорною матерією. 1-го мохаррема на ті казальниці виходять мусулманські священики (the akhunds of peish numazz's, or mohammedan priests) і починають читати «аль-Вакаа», або оновідання про життя і діяння Алія і його синів — Хасана й Хосейна¹⁾... В перервах народ б'ється в груді, гірко плаче і вигукує: «Ой Хосейн! Ой Хосейн! хейф ез Хосейн! — як школа Хосейна!»— Декотрі частини «Вакаа» віршовані, і їх сумно співають. І що-дня якась окрема подія тієї історії олицетворюється навмисне вибраними для того людьми, причому виносяться і, в процесії, возяться по всяких сусідніх місцях відповідні намальовані картини. Одна поміж ними зображає ріку Ефрат; її вони звуть «аб-и Форат». Ватаги хлопців та парубків мають удавати з себе — одні — вояків [0мар] и бн-Са'да, другі — вояків Хосейна та його кумпанію. Вони швидко пересуваються по вулицях, вступаючи в сварку і в бійку одні з другими, і кожен гурт має свої окремі прапори та стяги. Та ще одно видовище (pageant) показує халіфа Єзіда, що сидить на пишному троні, оточений сердюками, а поруч нього міститься европейський посол, що про нього вище згадано.

«До найзворушливіших вистав (representations) належить в е с і л л я молодого Касима, що не довершилося, бо Касима вбито в сутичці на Ефратових берегах 7 мохаррема. Наречену грає (represents) хлопець; він — одягнутий повесільному, а коло нього жіноча частина сім'ї співає сумну пісню, що в ній оповідається, як її нареченого вбили невіри (бо шіти звуть соннітів невірами). Показується (is represented) і розлука поміж нею й женихом. Він виходить на бій, а вона ніжно з ним прощається і оповиває йому шию своїм дарунком — похоронним одягом. Люди, дивлячись на це, вибухають найгарячішими вигуками скорботи та одчю і посилають як-найгірші проклони Єзідовій усім, хто хоч-трохи причетний до знищення сім'ї їхнього імама.

«При цій нагоді випускають і голубів, бо перси кажуть, що вони принесли з Кербели до Медіни новину про Хосейнову смерть, умочивши для доведу свої дзюби в його кров. Показуються народу і коні, на яких ніби їхав Хосейн та його брат Аббас. Вони підмальовані так, ніби вкриті ранами і обнизані стрілами.

«Серед оцих усіх процесій часто трапляється немало біди, бо всі перси — шалені в своїм ентузіазмі, та й геть-усі вірять, що душі тих, хто загине перед мохаррема, заразісінько підуть до раю... Багато-дехто сам собі наносить рани. Є й такі, що силуються зовсім не пiti води протягом тих десятьох днів на згадку про ті страждання, які терпів їхній імам, не мавши води...

«10-го мохаррема виносяться обмазані кров'ю труни тих, хто загинув в бою; за ними несуть шаблі та намітки, прикрашені чаплинним пір'ям. Їх урочисто ховають, а тоді духівництво знов виходить на казальниці і знов читає «вакаа». Все закінчується прокляттями проти халіфа Єзіда. —

¹⁾ Точніше не «вакаа», а «wâqî'a» (= подія, пригода). Та частіше таке читання звуть «ровзе» (чи «ровзе-хані»).

VI.

Безперечні театральні піеси у персів малиє пам'ятали французька місія 1808 р. (в Шіразі, а аташе Танкоаль — в Теграні) та член рівночасної англійської місії Морієр (1808 у Теграні). Але в глухих провінціях або на окраїнах перської території ще довго справляється ашура подавньому, без п'ес; опис ериванського свята 1820-их рр. у бар. Гакстгавзена (1843) та бакинського свята — у повістяра-Дюма (1858).

Але навіть отакі процесії, які описав Франклін 1787 р., може ще не назвалися-б театральними п'есами, дарма що в них ми виразно бачили не тільки священну маскараду з лицедійським передяганням, з намальованими декораціями, ба бачили й ніби драматичний розвиток дії. Здається, однаке, що драматичні сцени, які описав Франклін, були більше пантомімні, ніж діялогічні, і що «лібретній» зміст трагедії подававсь або в промові пролога-ровзехана, або в тужливих хорових співах.

А от те, що ми читаемо про мохарремське святкування вже за нової перської (чи, там, тюркської) династії каджарів, не дає приводу для сумнівів. Джерело — описи подорожів до Персії 1808 р., як англійського, так і французького посольства, за панування каджара Фетх-Алі-шаха. Їхні звітки вже не залишають у читачеві жадного скептицизму: люди бачили справжні театральні сценічні вистави.

Адріен Дюпрé, член наукової експедиції, що їхала з французьким посольством, списав свої подорожні спостереження в двохтомовому (*in 8-vo*) виданні: «*Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809*» (Париж 1819). Мохарремське свято він бачив весною 1808 року в Шіразі і пише про його в 55-ім розділі під заголовком: «*De la religion des Persans*» отакими словами (т. II, ст. 314-316):

«Ворожнечу проти соннітів піддержують у серці перського народу щорічні спектаклі, де виступають найперші герої шійтської секти... Ці релігійні спектаклі — під смак наших містерій XIV, XV та XVI вв. Тягнуться вони десять днів. Я мав утіху, живучи в Шіразі, побувати на одному з цих смішних фарсів [*A. Kr.: sic!*], що виставляються з найбільшою пишністю. Принц-губернатор сидів у залі, обвішаний кашмірськими шалями [*A. Kr.: сидів, очевидчики, коловікон, що виходили на подвір'я*]; дворакам дано було місце в покоях першого поверху, а народ стояв па просторому дворищі, де одбувалася сцена. Жіноцтво размістилося на терасі будинку, наче густий баркан».

І далі цей француз 1808 р. оповідає про самий спектакль — з сюжетом близьким до того, який бачив і списав 20 тому літ Франклін, але з подробицями, що вказують на дуже значну театральну еволюцію:

«Після промови, що її виголосив стоячи на естраді імам і що торкалася сюжета, який мали виставляти, сцена одкрилася віршованою розмовою поміж Хосейном, його дружиною і його дітьми. Ролю Хосейнової дружини грав хлопець, передягнутий по-жіночому. Хосейн, вислухуючи ніжну й палку прощальну мову своєї жінки й синів, силувавсь їх потішити, кажучи, що він іде в бій проти ворогів правдивої віри. Далі виходить військо Єзідове.

Хосейн їх перестріває. Зав'язується бій. Побивши велике число ворогів, — бо такоже перський переказ, — Хосейн падає проколотий стрілами і вмирає. Цей фарс кінчается виходом на сцену декількох дужих людей з важким довгим начинням (*poteaux*) на спині, що зверху його понасідали ще дітваки.

«Найзабобонніші й найфанатичніші поміж персами божеволіють під час цього свята аж до того, що ріжуть собі шкуру бритвою, сподіваючися, що, отак мордуючи своє тіло, вони за Алієвою допомогою дістануться до раю з хуріями, коли оцими святими днями помрутъ (ст. 316).

Цей спектакль 1808 р., як сказано, одбувався у Шіразі. А тимчасом решта французького посольства бачила те саме в шахській столиці Теграні, і аташé посольства Ж. Танкоань (*Tancoigne*) описав спектаклі в одному з своїх листів до тієї паризької дами, що до неї він адресував і всі інші свої листи з подорожі, під заголовком: «*Lettres sur la Perse et la Turquie d'Asie — par J. M. Tancoigne, attaché à la dernière ambassade de France en Perse*», (2 тт., Париж 1819). Той аташé умів трохи й балакати по-перському: адже в своєму 26-ому листі він прислав своїй адресатці переклад Са'дієвого «Голистана»¹⁾.

Про те'зіс пише Танкоань отак (лист 21-ий, т. II, ст. 3):

«Але, мадам, найцікавіше і найнезвичайніше з усього того, що ми досі бачили, це — те'зіс (*tâziés*), або оплакування: щось, ніби похоронні грища (*espèce de jeux funèbres*), уряджені на спомин про мучеництво імамів Хасана й Хосейна, Алієвих синів. Воно важкенько — описати такий спектакль точно, а все-ж я спробую дати Вам ідею про нього. Зaproхав нас на нього шах... Свято починається першого мохаррема і тягнеться до одинадцятого мохаррема²⁾... Останні п'ять вистав (*représentations*) одбуваються на подвір'ї шахських палаців. Деякими сторонами можна ті вистави прирівняти до тих старих [= наших європейських] спектаклів, де показували народові містерію страстей Христових. Кошти на першу дину дають везіри, а на опрочі чотири дні — місто Тегран, поділене на чотири квартали.

«На сцені (*sur un théâtre*), споруджений проти шахського кіоску, попереду бачутъ Хосейнову сім'ю. Її грають (*représentée*) чоловіки, удягнені по-жіночому. Те жіночтво сильно хвилюється: живовидячки, передчувають нещасливу долю, що дізнає цей імам на Кербелльській рівнині, — і їхні крики та страшні ридання розлягаються по повітрі. Незабаром з'являються в верхівці, заковують жінок в ланцюги і забирають із собою. Тоді з'являються два війська — імама Хосейна і халіфа Єзіда, і вступають у бій. Хосейн, посічений, падає з коня, а Єзід каже одрубати йому голову (II, ст. 6)...

«Другого й третього дня після того йшла дальша вистава цієї трагедії (*on continua la représentation de cette tragédie*). Єзід загубив попе-

¹⁾ Цей переклад з «Голистана» надруковано в «*Lettres*» т. II, ст. 89-157.

²⁾ Тут Танкоань подає (але ми проминаємо, II, 4-5) звістки про ті вуличні казальниці, звідки мулли виколошують свої «ереміяди», і про вуличні процесії напівголих самомучеників.

реду Хасана, а потім — обох Хосейнових дітей, що дісталися йому до рук. Цю передостатню днину закінчила вселюдна процесія... ¹⁾.

«Нам не прислано було запрохання на останній день свята. Шах не хтів, щоб посольство побачило спектакль, де в бивають грецького посла, що його єзід скарав на смерть за його клопотання про Хосейнового брата. Перси, не знати чому, виводять цього посла в новітньому європейському костюмі (т. II, ст. 8-9)...»

Ми навели з французького Танкоаневого листу 1808 р. лише ті уступи, де говориться не взагалі про «ашурá», а саме про театральну гру. Значно більше наведемо ми уривків з іншого докладнішого опису, що дав секретар англійського посольства в Теграні того самого 1808 року — відомий знаєць Персії Дж. Морієр, автор безсмертного побутового роману «Хаджі-Баба Іспаганський» ²⁾:

— «23-го лютого [1808 р.], повідає Морієр, «офіцери індійської охорони при англійському посланникові запрохали нас дивитися мохарремську церемонію, присвячену тій днині. Ми зійшли на високу платформу та й посадили серед численного гурту персів та індійців, на приготуваних для нас подушках. З боку поставлено було невеличкий храм з різними прикрасами, з імамовою могилою в середині... Дехто з наших індійців підвівся і виголосив довгі промови про імамову смерть, а тоді молодий перський мулла вийшов на казальницю, споруджену за-для цієї нагоди, і почав співучим голосом виголошувати щось-ніби празникове слово. Наприкінці кожного періоду присутні одповідали йому хором; а незадовго до кінця, в найпатетичнішому місці своєї промови, він подав народові знак битися в груди.

«Після казання принесли довгого великого друка, прикрашеного пір'ям та клаптями різnobарвного шовку; на горішньому кінці настромлено було своєрідні дві зброй, що мали зображені Алієві шаблі ³⁾... А тоді скількисі осіб з'явилися на маленькій сцені (*sur un petit théâtre*) і одіграли частину імамової катастрофи, що стосувалася до тієї днини. Це була смерть двох дітей його сестри-Фатими ⁴⁾; наприкінці їх убив Амир, один з єзідових офіцерів. Актори держали в руці папірчик, де були написані ролі кожного. Вони їх з притиском читали, сильно жестикулюючи; і це викликало такий великий інтерес поміж слухачами, що значна їх частина зовсім голосно хлипала. Коли дія (*action*) вимагала, щоб публіка билася в груди, то дехто це робив з якимсь лютим запалом. В одному місці після з'явлення водонопі — емблема тої пекучої жажди, що мучила імама-Хосейна під останній його хвилини. Ці люди несли на своїх спинах великі бурдюки, повні води, та ще кожному на спину примостили

¹⁾ Ми проминаємо опис тієї процесії 9-го мохаррема, що його подає Танкоань (т. II, ст. 6-8): похід з прапорами і сталевою рукою, розкішно покульбачені коні, похоронні мари з закривавленими трупами і з птахами, голі люди-саморізи, жалібний похід людей, що посишають голову попелом та солом'яною січкою, ковчеги з моделями двох мечетів та Ка'би, поранений Хосейнів кінь, сонм ягнолят, грудебійці.

²⁾ Випадково у нас нема під руками англійського тексту подорожи Морієра, і ми цитуватимем французький переклад: *Voyage en Perse, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople, fait dans les années 1808 et 1809, par M. Jacques Morier, secrétaire d'ambassade à la cour de Perse, traduit de l'anglais par M. E*** [= Eyríés]*, т. I, Париж 1813, ст. 275-279.

³⁾ Проминаємо акробатські фокуси з тим друком.

⁴⁾ lapsus calami, — не «сестри», а «жінки».

5 чималих хлонців. І з цим додатковим тягарем вони три рази поспіль обійшли навкруги, зробивши коло, діаметром в 10 стіп.

«Другого дня ввечері ми пішли до найстаршого скарбничого Хаджі-Мехеммеда. Там справляли на дворі свято на спомин Хосейнової смерті... Проповідь муллі тяглась щось із годину, а за нею одіграно з Хосейнової катастрофи тую частину, що доповнювалася в чорашню виставу. Попереду ми побачили Хосейнового коня з Хосейновою наміткою на сіdlі, далі — єзіда і трьох інших осіб, що сиділи на стільцях; один із них, удягнений по європейському, мав бути європейським послом. До єзіда привели Зейнель-Абедіна, Хосейнового брата, в ланцюгах, з дерев'яним трьохкутним ярмом на шиї, а за ним ішли його сестри й діти. Єзідів посіпака поводився з жіноцтвом і дітьми як не можна гірше по-варварському, однихалочи їх, коли вони проходили в нього захисту, її ображаючи полонянок, — як йому наказав єзід. Коли Зейналь-Абедіна повели геть, щоб — за єзідовим наказом, — одрубати голову, то за ним оступився європейський посол; тільки-ж його прохання, замість заспокоїти тирана, розлютувало його так, що він засудив європейця на смерть. Ця сцена викликала великі ридання поміж глядачами.

«Сьогодні 25 лютого [1808], в останній день мохаррема,... вистава вийшла не новна, бо втік той, кому доручили ролю Хосейна, щоб він її грав у присутності шаха: чолов'яга той перелякався, що йому самому доведеться поділити долю того мученика-Хосейна. І не міг він не тривожитися, бо в одному селі під Теграном той, хто виконував роль ката, одіграв її буквально: коли йому підвіли Хосейна, щоб він йому став голову, то він справді одрубав акторові голову. За такий учинок шах його засудив заплатити пеню 100 туманів (ст. 279).—

Як бачимо з цього Морієрового опису, в Теграні 1808 р. гралася найсправжніша театральна п'єса, на справжній сцені, і актори мали в руках написані ролі. Процесійна містерія перейшла нарешті в правдиву театральну драму. Те, що підготовлялося ступенево, ходом довгої попередньої історії, крок за кроком, нарешті дійшло до кінця свого природного розвитку.

А в тім, хто знає! може така остаточна еволюція одбулася не без певного впливу навіть од європейського театру, що з ним декотрі перси познайомилися на грани XVIII і XIX віку, хто — через Росію, хто — через Англію та Індію¹). Допомогти переходові обрядів і процесій в справжню п'єсу міг і свій місцевий ляльковий театр китайських тіней, що здавнєнка був уже відомий мусулманській Азії і мав писані тексти для своїх вистав (арабський Джиха, турецький Карагъöz і ін.)²). Але що міг перський театр виробитися у персів і самостійно, без усяких чужих впливів, це річ цілком природня.

¹) Приміром, освічений індійський перс Абу-Талиб-хан, що їздив до Англії в самісниному кінці XVIII в., згадує в описі своєї подорожі про те, як він одвідував європейські театри, з їхніми виставами. Див. франц. переклад: *Voyages de mirza Abu Taleb Khan pendant les années 1799-1803, trad. par M. J. C. J., Париж 1811, т. I, ст. 107-109* (театри в Дубліні), ст. 169 (в Лондоні); т. II, ст. 49-50 (в Парижі).

²) Арабські тексти тінєвого театру ми маємо з XIII в. Взагалі про історію цього театру на сході (а звідти — й на заході) див. G. Jakob: «Geschichte des Schattentheaters im Morgen- und Abendland», 2-ге вид., Ганновер 1925 (ст. XI + 284). Про ляльковий театр у персів — див. у нас нижче окремий розділ.

Нема нічого дивного, що така еволюція те'зійної містерії одбулася попереду в столицях або по дуже великих містах Персії: в Теграні, Іспагані, Шіразі, то-що. Глуха провінція не одразу перейшла до нового типу мохарремської драми.

От, року 1843 був в Еривані барон фон-Гакстгавзен, за якихсь літ п'ятнацятого після того, як ериванська та нахчеванска округи одійшли од Персії до Росії. Барон слухав мохарремське казання шійтського мулли вкупі з освіченим місцевим вірменином Абов'яном і от що зазначив у себе в записках: «Повідав мені Абов'ян, що за часів перської влади [A. Kr.: тобто в 1820-их рр.], це сумне свято або поминка святкувалося три дні, що Аліеву історію виставляли на одкритому полі, що Алієвих погубників-езідів повинні були вдавати курдські верхівці, а його дітей — хлопчики. Попереду мулла, з окремо спорудженого підвищення, розповідав людям Аліеву історію до того уступу, де говориться, що на Алія наскочили езіди і хтять загубити¹⁾). І от, як стій, серед казання справді насконують верхівці-курди, передягнуті за теперішніх езідів; вони, тримаючи шаблі наголо, пробивають собі шлях крізь натови люду. Все кидаеться вроztіч в усі боки, все проклинає і лає їх. Верхівці мали точно визначені слова і промови, що вони їх повинні були промовляти. Хлопчики, які мали показувати собою Алієвих дітей, розтинаються проразливим криком, що аж серце шматує; вони б'ються руками в голову та груди, деруть на собі волосся, або обіймають коліна тим нарубкам, який оточили їх для оборони. Тільки-ж і парубки, почуваючи свою безсилість проти дикої узброєної кінноти, одчайно гукають: «Хасан! Хусейн! гагам — всей!» («Хасан! Хосейн! лихо всім нам!»). Мулли ще жалібніше і одчайніше кричать і в тужливих вигуках оплачують свою беззахисність. Весь народ голосить і ридає. Тоді наче якось невидима рука наганяє ворогів; вони подаються геть; але за декільки часу з'являються знов, — і ті самі сцени наново одбуваються тричі. Нарешті скоче по рівнині близкучий легіон кінноти, — і душогуби-езіди зникають одним духом. Тоді всі люди радіють, аж надпоризваються; всі жалі, всі голосіння припиняються, — народ без краю гучно радіє. — З цього видно, — додає фон-Гакстгавзен, — що трагедії старого світу, які заразом становили собою частину поганської одправи, не зовсім ще познікали на землі. В Еривані оті войовничі релігійні грища повиводилися з звичаю, відколи там запанували росіяни; але в Персії можна й досі бачити їх що-року²⁾.

Ериванське оповідання барона фон-Гакстгавзена малює перед нами, живо-видячки, все ще драматизовані обряди, хоч і з деякими зафікованими формулами, а не театральну піесу. І певне, що в 1820 роках справа стояла ще так само не в самісінькому Еривані, а й де-ніде по далеких закутках шахської території³⁾. З цього погляду інтересний матеріал для дослідів над історією

¹⁾ Езіди це така секта, що її прихильників є чимало серед ериванської курдської людності. Звичайно, що (всупереч ходячій народній етимології) з омейядським халіфом Езідом ті езіди-курди не мають нічого спільногого (їхня назва походить, мабуть, од старого перського слова «йезд» = «бог»).

²⁾ Див. російський переклад: «Закавказький край, путевия впечатлінія бар. Авг. фонъ-Гакстгаузена», ч. I, СПБ. 1857, ст. 240-241.

³⁾ Див. у нас нижче (ст. 49, № 11) точнісінько таке саме оповідання Карé (Carré) просято в «Carnicha, ville considérable de la Perse» та в Шірвані.

остаточного розвитку перського театру давали-б собою російські чи які-инші описи російсько-закавказького мохаррема цілої першої половини XIX в. Адже відколи закавказькі країни одійшли від шаха до росіян, то в тих країнах, політично од Персії вже геть одірваних і одмежованих, мохарремське ашурá так і закам'яніло під тими самими формами, під якими його застало російське завоювання. З чималого матеріалу, який можна будо-б сюди притягти¹⁾, ми спинимося тільки на тому, що нам списав відомий французький романіст Олександр Дюма, одівавши в жовтні 1858 року Баку, місто тоді ще повітове, а не губерніальне²⁾. Оповідання у Дюма більше чи менше збігається в своїх подробицях з тими, про які баронові Гакстгавзенові оповідали в Еривані як про річ минулу, ще з шахського періоду. Видко, що й бакинські шійти, одірвані політично од Персії, не пішли в розвої своєї «те'зіє» значно далі од тієї стадії, на якій вони перебували на припочатку XIX століття.

З властивою йому-Гасконцеві жавістю, Дюма оповідає, як споруджають театр на головній вулиці міста: «Театр цей будеться так, що за піартер править вулиця, пороги будинків — то буде оркестра, вікна — будуть ложі, а тераси обертаються в галереї» (ст. 69). Списує Дюма вечірні танцювання татарської дітвори коло великих багаттів з дикими вигуками: «Алій! Алій!», що тягнуться аж до 11 години ночі, коли починається вистава. Списує Дюма (ст. 70) процесію молодих акторів із свічками; Хосейна повинен грати найгарніший на вроду. «Сцена має ніби показувати (le théâtre est censé représenter) теє село під Куфою, де Хосейн, дізвавшися, що поблизу є вороги, спиняється із своїми родичами. Сільські старости приводять йому баранів на ралець і вітають його, але теє привітання [перебивається] через те, що прибуває туди Өмар [абн-Са'д], Іззідів воєвода» (ст. 70-71). Далі Дюма оповідає про бої тієї Єзідової кінноти з людьми Хосейновими, що теж на конях. Бої, з усякими ваганнями то в один то в другий бік, тягнуться десять днів, і дієві люди силуються показати перед публікою найзручніші свої штуки, які можуть виробляти татари на конях. На десятій день набирається глядачів сила-силенна: «народ гуде, як бджолині рої» (ст. 71). От іще перед виставою йдуть процесії татарських фанатиків — «що міцно б'ють себе кулаками у груди, виспівуючи арабські вірші, які їм підказують письменні суфлери (des souffleurs lettrés), розміщені поміж тими акторами» (ст. 71)³⁾. А інші люди серед публіки б'ють себе Ґінджалами по голові та по голому тілу; видко навіть дитину, що б'ятько-посік їй голову, аж кров дзюрить. Тоді-ж, процесію, виносять з мечету мавзолей, наперед приготований для Хосейна, що має сьогодні загинути, а друга процесія виносить модель того мечету, де одруживсь його зять, що теж сьогодні загине, і в кожній з обох тих процесій ведуть коней, обнізаних стрілами. Вистріли з рушниць не перестають лунати; публіка реве як несамовита-

¹⁾ Див. «Шахъ-Гусейнъ...—въ Дербентѣ» — Съверная Пчела 1830, № 112 і № 113, або інші статті, що ми їх далі подаємо в бібліографічному додаткові.

²⁾ Le Caucase. Nouvelles impressions de voyage par Alex. D u m a s , Брюсель 1859, т. II, розд. 5: «Schah-Houssein», ст. 67-76. Ми перекажемо самий зміст того, що подає Дюма, а не робитимемо повного перекладу.

³⁾ Під «арабськими віршами (les vers arabes)» треба, мабуть, розуміти вірші азербайджанські або перські, тільки пересипані араїзмами, на літературний лад.

божевільна. Нарешті починається остатня вистава: останній бій Хосейна з ворогами. Надає мертвим Хосейнів зять. Хосейн підхоплює його тіло на свого коня і одвозить до жіноцтва, що заходиться дико над їм голосити (hurler, ст. 73) — укупі з усіма глядачами. Далі Хосейн убиває трохи чи не дві тисячі ворогів, та кінець-кінцем виснажується. Він з Хасаном скачуть верхами до джерела (тоб-то до фонтана на подвір'ї); але саме тоді, як вони до нього підскокують,чується страшна пальба з рушниць, — і Хасан гине. На поміч Хосейнові готові прийти сами джинни; ці лицедії — умазані в чорне («une douzaine de bambins tout barbouillés de noir», ст. 74). Та вже пізно, — вистріл з рушниці звалиє самого Хосейна з коня. «Тоді з'являються двоє янголів, удягнуті у біле, з великими крилами, з папахами на головах; вони сходять двома драбинами, щоб забрати на небо душу небіжчика. Доки вони її заносять на небо, в глибу сцени повівають великі віяла, зроблені з павлинячого пір'я. Не вважаючи на цю небесну ознаку, Омар (бізідів воєвода) любісінько забирає собі багату атласову керею з покійного Хосейна і веде його жінок у полон. Так кінчається ця дивовижна драма» (ст. 75).

Вся оця мохарремська те'зійна картина, що її такечки жваво (хоч, може, й не без «гасконади») змалював у Баку 1858 р. автор «Трьох мушкетерів» та «Графа Монте-Кристо», безперечно має в собі багацько найправдивішого театрального ефекту і інших театральних особливостей. Ми бачимо тут навіть таку типову сценічно-театральну рису, як суфлерство (очевидчика, заразом і режисерство). Але головна суть бакинського театрального «дійства» — це, будь-що-будь, віразна обрядовість.

А тимчасом у самій Персії, хоч для обрядовості її процесій ще багато залишилося місця, все драматичне давно гравося вже як справжній театр. Процесії в мохарремі XIX в. що-дня йдуть собі процесіями, священно-маскарадні походи одбуваються в повній мірі, тільки-ж заразом є вже в Персії XIX в. справжній містерійний театр, з писаними п'єсами.

VII.

Релігійна драма в Персії в її остатній фазі XIX-го та ХХ-го вв.

Те'зійна драма в очах більшості персів — то діло боговгодне. Спеціальні будинки («текіє») для те'зійних спектаклів. Обстанова в залі для глядачів; публіка — на правах гостей; водоноші-«обітованці». Процесій розвезхана та фанатична процесія, як пролог до спектаклю. Сцена («тект»): слабі декорації і анахроністичні костюми. Актори, хоч уже виробляються з них і професіонали, побільше все-ж аматори. Неминуча присутність режисера-«остада» на сцені, не без комічних наслідків, але без шкоди для загального враження серед побожної публіки. Змагання те'зійного театру до подовження свого сезону; можливість вистав по-за священним місцем, попросту для акторського заробітку. Негативні наслідки такої профанації. Додаток:

Лист із Теграну од самовидця (1904).

Кажучи про теперішнє становище релігійної театральної драми у персів, ми вже не будемо спинятися на щоденних мохарремських празників процесіях з їх свічками, смолоскипами, ковчегами, корогвами, трунами, маскарадними групами, гуртами обрядових лицедіїв, самомучеників і т. і. Звернемо ми увагу на самісінський театр XIX та ХХ вв., на технічний бік

тих релігійно-театральних вистав, де страсті дому Алієвого показують актори на сцені, за наперед написаним (чи друкованим) драматичним текстом.

Дехто (може й значна більшіна) з перських духовників уважає, що виводити на сцену священні особи — це значить чинити їм образу. На думку таких правовірів, страсті дому Алієвого треба лише слухати, як «ровзé», а не виставляти їх на сцену¹⁾. Але серед загалу персів такий погляд не розповсюднився. Хай собі духовництво й цурається театральних вистав, а в очах більшості персів дати сценічні тезії вважається за річ боговгодну. Охоче беруться за це побожні, або пустославні, бағатирі та вельможі, а за ними тягнуться й інші. Часами це робили й европейські посольства в Теграні, приміром тоді, коли про це писав Березін 1842-1843²⁾. Мабуть, щось подібне робили вони й по інших містах Персії, де бували генеральні консульства; принаймні К. Смирнов (ст. 86) каже, — з чужих, правда, слів, — що у святому місті Мешхеді російське консульство брало участь у мохарремському святі, організуючи гурти празникових процесій («дестé») з російських підданців.

Хто уряджує тезі, той повинен зробити для глядачів приміщення, що зветься «текіе». Текіе — це, попросту кажучи, ніби величенній балаган, або стодола, або — як поетичніше характеризує такий театр Ломницький 1902 та одна полька 1904 та К. Смирнов 1916 — «ведетенське шатро»³⁾, або навіть, як каже доктор Поляк (I, 340) та знов-таки Смирнов — це цирк⁴⁾. Стіни — часом деревляні, часом муровані. Посередині такого балагана споруджають естраду, тоб-то сцену, — «займпровізовану сцену», висловлюється про неї та сама полька 1904 р. (ст. 38); порожня просторонь під естрадою може прасти артистам за прибиральню, де вони передягаються. Стіни текіє багато прикрашуються чудовими килимами, дорогими шалями, матеріями, навіть павлиничим пір'ям⁵⁾, дзеркалами, лямпами та канделябрами. Дзеркала нераз бувають дуже старовинного венецького виробу, що й досі шанується в персів. Лямпи й канделябри — обвішані кришталевими китицями-дармовісами. В кожній перській господі вони правлять не тільки за джерело світла, ба ще більше за прикрасу для покоїв, і тепер їх у текіє висить і стоїть незлічима сила⁶⁾.

¹⁾ Про такий погляд шіїтського духовництва див., прим., Polak: Persien (Ліп. 1865), т. I, ст. 343; — Dozy: Essai sur l'histoire de l'islamisme (Лейд. 1879), ст. 457; — С. Ломницький: Персія и перси (Спб. 1902), ст. 133 (з дуже меркантильним пояснінням); — Свен Гедін: Подорож до Індії крізь Персію (чеський перекл. 1911), т. II, ст. 86; — К. Смирновъ: Перси (Тифліс 1916), ст. 91 («ктъ мистеріямъ духовенство относится недоброжелательно»); — Edw. Browne: Persian literature, IV (Кембр. 1924), ст. 194.

²⁾ И. Березінъ: Путешествие по съверной Персии (Казань 1852), ст. 299.

³⁾ С. Ломницький зве текіе «громадний шатерь» («Персія и перси» 1902, ст. 135) та «громадний тентъ надъ внутреннимъ дворомъ одного изъ зданій» (ст. 139); M. Ratuld-Rakowska, «Podróz Polki do Persyi» (Варш. 1901, ч. II), ст. 38: «Takie jest olbrzymim namiotem»; К. Смирновъ, «Перси» (Тифл. 1916), ст. 92: «певѣроятныхъ размѣровъ палатка, поддерживаемая цѣлой системой высокихъ бревенъ».

⁴⁾ «громадный циркъ безъ крыши, но со сводами, на которые накидывается гигантский шатерь», — К. Смирнов, ст. 92.

⁵⁾ Про павлиняче пір'я — С. Ломницький: «Персія и перси» (Спб. 1902), ст. 135.

⁶⁾ Йо ці дзеркала й лямпи, як про найкращу оздобу в текіях, див. найширше у Л. Богданова: «Персія» (Спб. 1909), ст. 51-52. Та пор. і у Ол. Дюма: «Le Caucase» (Брюссель 1859), ст. 70 та ст. 72, або у С. Ломницького: «Персія и перси» (Спб. 1902), ст. 125 та ст. 139.

Звичайно, що всі ці оздоби постачає не сам-один хазяїн текіє, але й усі багатші сусіди. Плату авторам пісес і тим, хто виконує пісесу, бере на себе хазяїн текіє. Мало того: хто уряджає текіє, той своїм коштом повинен і погостювати глядачів. А в тім, і тут на допомогу побожному хазяїнові приходить дехто з боку, а саме: малі хлопчаки-«обітованці» («незрі»). Це — діти з поважних родин, що батьки обріклися в подяку за якусь щасливу подію, приміром, коли довго їм не родиться син, посилати їх на те'зійні вистави, щоб вони напували людей водою. Вдягнуті ці хлопчаки-обітованці мальовниче й пишно: з-під шебеколяга, тоб-то різnobарвної шапочки, хвилюються каскадами їхні довгі кучері; руки коло піліч прикрашено браслетами, а посуд з водою на плечах прибрано стравсовим пір'ям, то-що. Вони дуже елегантно пересуваються серед публіки¹⁾. Публіка — сидить попросту на землі, коли взагалі можна сісти, а як дуже тісно, то стоїть²⁾; як де, то вже запроваджено й лавки для публіки³⁾. Звичайно, що за вхід до текіє ніяких грошей з глядачів не береться. Поміж публіку пускаються й жінки. Вони розмощуються окрім од чоловіків. Але актрис-жінок не буває: жіночі ролі доручаються переодягненим хлоццям. Що правда, трапляються й виключно жіночі текіє, де і глядачки — самісінькі жінки, і пісесу грають самісінькі жінки⁴⁾.

Вистава одбувається здебільшого вдень, та не в точно зазначену годину: в одній текіє — рано, в другій — після півдня, або й зовсім над-вечір.

Починається вистава з пролога: на естраду, або десь з боку коло естради, на казальницю («минбер») виходить і сідає на високому кріслі («корсі») проповідник-мулла, або сейід, що зветься «ровзе-хан», себ-то «читач страстей»⁵⁾. Шобільше, «ровзе-хан» — це буває професіонал, тоб-то такий, що обібрав собі за професію рік-річно оповідати «ровзе» під час священих днів місяця мохаррема⁶⁾. Палким казанням, співучим голосом, він силується викликати слози умиління у глядачів; хор хлопчаків, що стоять коло ровзе-ханових

¹⁾ Опис таких «незрі» (назореїв) див. прим. у Березіна, ст. 299.

²⁾ Доктор Уільз («Современная Персия», Спб. 1887, ст. 206) каже, що чоловікам раз-ураз доводиться стояти, бо ніколи не буває місця сісти. Березін (ст. 298-299) каже: «въ ложахъ помѣщаются избранные зрители, — чернь сидить на полу».

³⁾ «Tlum mѣzki zalega lawkii, ktorzych killkanaście rzѣdów otacza teatr amfiteatrem» — каже Ратульд-Раковська: «Podrōz Polki do Persyi» (Варш. 1904), ст. 39.

⁴⁾ Як висловлюється Березін (ст. 299), за такі спеціально-жіночі текіє дбають «богатыя затворниця харема у себе въ андерупѣ,—и на представленія приглашаются только знакомыя».

⁵⁾ Оповідання (чи писання) про страсті дому Алієвого зветься «розвѣтешеніе» (= «сад мучеництва»), або коротше — попросту «розвѣ». Завважмо, що слово «ровзе» (по-арабськи «rawnad», ḫawdhat) давно вже в мусулманських мовах визначає не тільки «сад», ба й «життеписна всезбірка», або й один життепис, одне «житіє». Є приміром арабські життеписні збірки: «Rawdat alъ-‘oljamâ» = «Сад учених» Кифтия (ном. 1248), «Rawdat at-tâlibîn» = «Сад дослідників [мусулманського права]» Нáвавія († 1278), «Rawdat an-nâzirîn» = «Сад видюючих [дервішів]» Вáтарія (1556), «Rawdat alъ-āsikhâ» = «Сад правдолюбивих [суфіїв]» бл. 1605 р.; або перською мовою: «Ровзет еш-шонедâ» = «Сад мучеників [з дому Алієвого]» Хосейна Кашифія († 1504), «Ровзет ель-ехбâb» = «Сад приятелів [пророка Мохаммеда]» Хосейнія XV-XVI в., «Ровзет ель-еqtâb» = «Сад полюсів [суфійського подвижництва]» Мох. Ялака (1712), і ін.

⁶⁾ Пор. у К. Смирнова: «Перси» (Тифл. 1916), ст. 83.

ніг, замикають його проповідь співом. В патетичних місцях «ровзе-хан» ридає; а за ним і слухачі (що приходять на «ровзе» в жалібних, переважно синіх, убраниях) здебільшого охоче плачуть; коли-ж не плачуть, то «ровзе-хан» прохає їх хоч про око людське поплакати. Бо вважають за аксіому, що однаково догоджає Богові й той, хто сам при цій нагоді заплаче, і той хто іншого присилує плакати, і той хто вдасть, ніби він плаче: «ман бакâ, aw abkâ, aw tabâkâ». (Цей хадіс, задля більшої священної авторитетності, так і цитується священою мовою арабською, а не перською) ¹⁾.

Після елегічного ровзе-ханового казання, що тягнеться іноді годин з двоє, приходить до естради-сцени процесія фанатиків. Це бувають, приміром, так звані грудебійці («сінезени») та каменебійці («сенгзени»). Вони шаленими групами переходят перед публікою (чи поміж публікою) до естради, під хоровий спів. Публіка теж б'ється в груди. Як де, то ще й усі актори, які мають виступати на сцені, попереду повинні перейти — буває й під оркестрову гру — процесією круг тієї сцени-естради ²⁾. А вже аж тоді починається вистава.

Декорацій або нема, або вони дуже примітивні. У кожному разі якпіс сурогат декорації не забороняється ³⁾. От, Франклін ішо в XVIII в. згадував за картину — намальований беріг Ефрату ⁴⁾. Березін (ст. 331, 342) повідає, як для того, щоб зобразити пустелю Кербелльську, прив'язують на сцені газель та качок і притрушують підлогу травою. Щоб зобразити дамаський базар, —каже Березін (ст. 326), — розпинається шатро; під шатром натягаються веврівки, а на їх вішають серпанки, вишивані золотом — це й буде базар. Тільки-ж це все — аж надто непретенсійне, і можна спокійно сконстатувати: за декораціями перська сцена не женеться. Та й сама сцена («тект» = поміст, підмістки) далеченька од нашої ідеї про сцену. Навіть не раз-у-раз одділяють сцену од глядачів запоною. Знов-же, й костюми — беруться, які трапляються, дуже незгідно з нашими ідеями про костюмування й гримування, причому з пошаною до святих та до янголів ті актори, які грають їхні ролі (як от, імама-Хосейна, архангела-Гавриїла, то-що) запинають собі обличчя гусгим білим серпанком. І взагалі вони дають янголам образ, дуже далекий од того, до якого звикли европейці. Приміром, архангел-Гавриїл — це бородань-чоловік, із запоною на обличчі і в рукавичках ⁵⁾. Європейцеві це все здається комічним, та не менші комічності може він добачити і в повній анахроністичності костюмів для дієвих осіб. От, приміром, виводиться на сцену

¹⁾ Принаймні мені особисто тільки так і доводилося чути той хадіс од персів.

²⁾ «Як іде Шемр, що має вбити Хосейна, то чоловіки надсилають йому паздогін проглоти, а жіночтво плює на нього, а заразісінько позаду Шемра дріботить ангел-Гавриїл, посланець божий». Див. Уільз: «Современная Персия», Спб. 1887, ст. 208.

³⁾ Через те не випадало-б Е. Бертельсові в своїй брошурі «Персидский театр» (Лейпінград 1924, ст. 30) категорично заявляти: «Декораций та'зие не знают совершение». Шані Ратульд-Раковська (Podróz, 1904, ст. 39) висловлюється найсправедливіше: «dekoracje nie istnieją prawie».

⁴⁾ Див. в нас вище, ст. 29.

⁵⁾ Уільз: «Современная Персия» 1887, ст. 208.

европейський посол, «ільчі-йи ференгі»; особа ця, що клопочеться перед омейядським халіфом Єзідом за Хосейнову сім'ю, повинна належати, живовидачки, не інакше як до VII в., але підносить той посол на подарунок омейядському халіфові — пістолети та рушниці (Березін, 325), а вдягається чи то в турецький теперішній мундир, чи то у фрачу західно-европейську пару, чи в що там трапиться. Шахський доктор Поляк (I, 342) повідає, що в нього, задля те'зійного европейського «ільчі», позичили його штани і фрак XIX в.; але европейського капелюша Поляк дати для те'зіє не міг, бо й сам звик ходити в східному фесові, — тоді режисер добув величезну австрійську драгунську каску, і «ільчі» з'явився на сцені у цивільному фраку та в військовій касці. Цей европейський «ільчі», що так анахроністично клопочеться перед омейядами за алідів, потім ще анахроністичніш — сам навертается до ісламу. (За одним заходом варто тут зазначити: в те'зійних п'єсах навертається до ісламу й лев на сцені: він плаче над Хосейновим тілом і посипає собі голову солом'яною січкою, на знак великої туги; див., прим., у Березіна, 337-339). Найновішими часами, — принаймні, так було в Теграні на початку ХХ століття, — цар Соломон, інан над духами і володар літального килима, наочно показує перед глядачами свою силу тим, що виїздить перед ними на шахському автомобілі¹⁾.

Дуже примітивно поводяться на сцені й виконавці священних п'єс, тобто актори. Частенько вони й не завчують напам'ять свої ролі (писані хоч і неважкою, зовсім народньою мовою, але в формі віршованій), а читають ролі з папірчиків, чи з зошитів; коли треба, то й хором співають так само з папірчиків. Термін «актор», може, буде тут не зовсім точний, або не завсіди точний, бо кінець-кінцем, коли говорити про загал, то справжніх професіональних акторів все ще немає. Але правда й те, що тих самих людей, котрі талановито одіграли свою роль одного року, охоче покличуть до містеріяльної гри і другого року, на ту саму роль, а це вже в певній мірі і професію собою нагадує, і веде людину до професії. Уже й Березін 1842-1843 року свідчив, що путяцього виконавця можуть покликати з глухої провінції до шахської столиці Теграну (інакше сказати: декотрі виконавці відомі були, як спеціялісти) і що в текіє тодішнього великого везіра «собраны были лучшіе актеры со всей Персії» (ст. 300)²⁾. А Уільз (1886) говорить ще категорично: «Актори в те'зіях — це не попросту аматори; вони почали грati з дитячих літ — і перейняли, як спадщину, всі традиції національної містерії од своїх батьків та дідів. Як були вони дітьми — їм казали грati Хосейнових дітей; той хлопець, що сьогодні грає Хосейнову сестру, за рік або за два роки грatisme роль молодого парубка Касима; а пізніше доручатимуть йому інші, поважніші ролі, аж доки нарешті доведеться йому винести на своїх плечах такі трудні відповідальні ролі, як Шемра, Єзіда, архангела-Гавриїла, або навіть самого Хосейна³⁾). Будь-що-будь, вимагати професійного знаття навіть од

¹⁾ Цю вказівку (про автомобіль у царя Соломона) див. у Л. Богданова: «Персія» (Спб. 1909), ст. 52.

²⁾ Гобіо каже, що актори — звичайно іспаганці та їх заробляють добре.

³⁾ Уільз: «Современная Персія» (Спб. 1887), ст. 211.

таких акторів — ще не можна, тому й дозволяється їм заглядати в написані напірчики чи зошити. З тієї самої причини на самій сцені повсякчас порядкує режисер. Носить він почесне титло: «моїн-и бокâ» = «допомічник для плачу»¹), але звуться він і попросту «навчитель» = «остад». Порядкує режисер не як у Європі, ховаючись по-за кулісами, а любісінько ходячи на сцені посеред акторів, так що всі глядачі це бачуть. З певним правом можна було-б назвати його й суплером: «ОНЪ то и дѣло подносить кому-либо изъ дѣйствующихъ лицъ одинъ изъ многочисленныхъ свитковъ, заткнутыхъ за широкимъ поясомъ,— и актеръ, изрѣдка взглѣдывая въ свитокъ, распѣвааетъ стихи, необыкновенно грустные какъ по содержанию, такъ и мелодіей», — отак характеризує «остада» К. Смирнов (ст. 93), маючи на думці тим довести, що «онъ въ то же время и суплеръ». Та головна його повинність усе-ж — режисерувати. В руках у цього режисера — палиця, і він показує нею акторам, щоб вони мають робити і що говорити. Березінкаже (ст. 343): «ОНЪ громко ругаетъ сбившагося актера, а иногда даже тычетъ палкой самого имама Хосейна, говорящаго не въ очередь, а тотъ громко оправдывается и сваливаетъ всю вину на Аббаса и пр. За то въ трогательныхъ сценахъ режиссеръ не забывалъ плакать вмѣстѣ со всѣми зрителями. Вообще — додає Березін — отсутствіе кулисъ представляеть много комического. Персонажи, которымъ достается дѣйствовать черезъ нѣкоторый промежутокъ времени, садятся преспокойно на краю сцены и дожидаются череду, и вы видите, какъ актеръ, изображающій Алія, разговариваетъ дружески съ сербазомъ (тим поліцейським жандармом, що доглядає порядку перед публікі в тѣкі), или какъ Абдулла (брать Касима) от нечего дѣлать строитъ гримасы маленькому водоносу, или какъ актеры, представляющіе духовъ, разгуливаютъ вокругъ сцены, или какъ сербазы толкаютъ въ шею прежде временно явившуюся Фатьму, дочь пророка Мухаммеда».

Для європейця часами важко бува не осміхнутися, дивлячись на таке. Навіть шахський лікар Шоляк (1865, I, 342) добачив там «nicht selten die lächerlichsten Caricaturen». Ба й поважний орієнталіст Березін (1843) не зміг не поглузувати, коли з науковою докладністю описував усі ті десятеро днів містерійних вистав²). Тільки-ж глядачів-шітів, повних широї віри, вистава порушує як найглибше. Вони — то ридають-голосять, то виявляють умиління, то обурюються. Трапляється, що вони обсишають не тільки проклонами, ба й цілим градом каміння, тих, хто виконує несимпатичні ролі Омара, Єзіда й т. і. Трапляється, що їх вони і з сцени виганяють... Більше того: трапляється, що Омара, Єзіда й Шомра публіка забиває на смерть. Але таку смерть, під час виконання містерій, уважають за святу.

Скільки часу на рік може функціонувати те'зійний театр?

На припічатку XIX в. одбувалися те'зіє тільки в «дehá», тоб-то в перші десять днів місяця мохаррема, головним чином в «ашура» (= 10-ий день мохаррема). Але ще за початкових десятиліттів того-ж таки XIX віку продовжено

¹⁾ К. Смирновъ: «Персы» (1916), ст. 91 («помогающій проливать слезы»). Вільпіш можна було-б перекласти: «драматичний зміцнитель».

²⁾ у своїй, часто в нас цитованій, книзі: «Шутешествие по сѣверной Персіи», Казань 1852.

було вистави на цілий місяць мохаррем, що й зазначив (1843) росіянин Березін (ст. 299). Шахський лікар Поляк сконстатував, що, як мине мохаррем, то актори ведуть свої вистави ще й протягом цілого дільшого місяця сефера, себ-то два місяці поспіль (1865, I, 341), а за обітом іноді виставляються тезіє ще й іншими місяцями (I, 344). Після Полякових часів справа стала ще на дільший шлях розвитку. Актори, бажаючи мати заробіток не тимчасовий, а постійний, зачали виставляти тезійні піеси протягом цілісінького року. Одбувши священні вистави в спеціально-мохарремських текіях, приміром у палатах самого шаха, чи де, «актеры въ осталное времѧ года въ миніатюрѣ изображали то же самое у менѣе знатныхъ лицъ и даже въ базарныхъ кофейняхъ», оповідає К. Смирнов (1916, ст. 91).

Якого характеру набирають тезійні вистави, обертаючись із священих рокових містерій в джерело повсякчасного професійного заробітку, це нам може зілюструвати, приміром, сторінка з подорожньої книжки Н. Мамонтова: «Очерки современной Персии» (Спб. 1909), що описує (ст. 189-190) «религіозное представление въ Тегеранѣ труппою бродячихъ актеровъ сцены убийства калифомъ Омаромъ святого Али и его сыновей¹⁾ — подъ палящимъ зноемъ, на разостланномъ среди площади коврѣ». Діялося це в кінці липня 1908 р., тоб-то ніяк не в місяці-мохарремі, бо кінець липня того 1908 р. відповідав мусулманському місяцеві реджебові, на цілий піврік далекому од мохаррема:

«Подъ палящимъ зноемъ, на разостланномъ по серединѣ площади коврѣ, яростно бились два рыцаря въ блестящихъ латахъ», — повідає Мамонтов. «Красный преслѣдовалъ зеленаго. Клинки со свистомъ разскѣли воздухъ и гулко ударяли въ изрубленные щиты изъ шкуры носорога. Бойцы утомились, потъ градомъ лился съ ихъ усталыхъ худощавыхъ лицъ. Нѣсколько дервишъ пѣли монотонными голосами заунывныя мелодіи. Наконецъ красный поразилъ зеленаго въ грудь и наклонился надъ нимъ, выкальвая глаза, пропыкая вѣки стрѣлами и отрубая ему руки. Побѣжденный тихо поднялся на ноги съ глухимъ воплемъ, — вместо рукъ у него болтались жаліе обрубки кроваваго цвѣта; кольчуга была истыкана застрявшимъ въ юрѣ стрѣлами, а въ вѣкахъ торчали два большихъ дротика, ловко подвязанные тонкими веревочками... Въ толпѣ, затаившей дыханіе, слышался искренній плачъ и причитанія дѣтей и скрытыхъ покрываючи женщинъ.

«Этимъ психологическимъ моментомъ воспользовался несчастный Али [A. Kr.: розуміти треба — Хосейн, тоб-то актор, що грав Хосейна]. Онъ ловко скинувъ съ себя епанчу со стрѣлами и обрубками рукъ, выгашивъ изъ-підъ вѣкъ концы дротиковъ, бросивъ щитъ — и, со шлемомъ въ рукахъ, сталъ обходитъ зрителей. Мѣдные и серебряные монеты посыпались въ изобилії, стуча и звякаю о сталь.

«Послѣ минутного перерыва представление продолжалось. Свирѣпый Омаръ врубился въ толпу дервишъ и началъ наносить смертельные удары дѣтямъ

¹⁾ Звичайно, нам не треба надто дивуватися, що дилетант-Мамонтов допустився дуже великої, але й дуже зрозумілої історичної плутанини: святого імама-Хосейна, Алієвого сина, він собі перевернув в самого Алія, а з єзідового воєначальника, Омара ібн-Са'да, зробив собі «халіфа Омара».

Али. Вой и плачъ актеровъ и легко увлекающейся толпы достигъ апогея. Я бросилъ на коверъ два серебряныхъ полутумана и удалился» (ст. 190).

Це вже трохи чи не дегенерація мохарремських містерій.

Дуже добрий практичний знавець Шерсії К. Смирнов уважає, що містерійному театралю в Шерсії настає вже повільний кінець, так само як і всім тим священно-фанатичним процесіям, що одбуваються в мохарремі. З почуттям щирого жалю він каже («Перси», 1916): «Какъ ни безобразно само по себѣ явленіе хожденія по городу процессіи рубящихъ или бьющихъ себя цѣпями людей, но какъ-то жалко дѣлается, когда народные обычай начинаютъ исчезать, и яркія красочныя сцены смѣняются сѣрыми буднями» (ст. 89). А про те'зійні шіеси К. Смирнов додає (ст. 91): «Мистерії продержались до послѣдняго времени, но, къ сожалѣнію, дѣло это начинаетъ падать... Въ царствованіе Мохаммедъ-Али-шаха обычай таазіе, какъ называются мистеріи, еще свято сохранялся [тут К. Смирнов докладно оповідає про ту ю пишність, з якою піддержувалися те'зійні вистави од шахського правительства]. Послѣ низложенія Мохаммедъ-Али-шаха [1909] дорого стоющи мистерії были упразднены (ст. 96). Правда, что первые дни мохаррема обходились въ десятки тысячъ тумановъ; но все-таки жаль, что утрачивается обычай, державшийся съ Х-го вѣка до нашихъ дней. Персидскія мистерії представили бы не менѣе интереса туристамъ, чѣмъ мистерії Оберъ-Аммергау въ Баварії, на которыхъ сбываются путешественники изъ Европы и Америки. Очень будетъ жаль, если ко времени проведения желѣзной дороги, по которой безспорно поѣдутъ не одни коммерсанты, но и туристы, Персія утратить и эту достопримѣчательность (ст. 97)... Теперь [1916, серед розгари світової війни] въ Тегеранѣ единственно гдѣ можно увидѣть жалкіе остатки мистерій — это въ кофейняхъ; но разумѣется, что это зрѣлище уже мало имѣеть интереснаго» (ст. 91).

Безперечно, що перська революція 1908-1909 рр. підкопала релігійний запал, а світова війна 1914-1918 рр. підірвала Шерсію і матеріально. Безперечно, що й найновіший антирелігійний вплив од сусідніх радянських республік не може не тягти за собою зменшення релігійних настроїв і в Шерсії. А все-ж пророкувати, що містерії в Шерсії не попросту зубожують, ба швидко й зовсім занепадуть і зникнуть, чи не буде річ передчасна?

Будь-що-будь, етнографи і фольклористи повинні тепер-таки, доки ще не пізно, подбати про те, щоб таке цікаве явище, як драматизовані мохарремські обряди і народжений з них перський театр, було зафіксоване як-найчисленнішими записами. Кожен найдрібніший причинок моглиме колись бути для історика цікавим з того чи іншого погляду.

Тому буде літ двацятого, один з моїх учеників списав у листі до мене свої особисті вражіння од мохарремського свята в Теграні, тісніш — свої вражіння од тих театральних шіес. Думається, варто навести того листа в цілій основі. —

17 березня 1904 року. З Теграну.

«Найцікавіше, що мені довелося бачити цим тижнем, це — безперечно — жалібні спектаклі, які давно вже виставляються в одному з невеличких подвір'їв міністерств; одвідав їх і я. Спеціальні запроханні, розсиланих по місіях, цього року не було. Я здобув собі запрохання через шеріфа; про моє бажання побачити спектакль він передав міністрові церемоній («везір-и тешрифат») Моктадир-оль-Молькові, — то той надіслав до мене спеціальне запрохання, щоб я завітав у п'ятницю, в першій годині після півдня. Того дня я був снідав у Грубе — директора російсько-перського дисконтового банку — і трохи запізнився¹⁾. Взяв я з собою гуляма (каваса) і загадав, щоб були з нами обидва мірзи (діловоди) нашого посольства.

«Коло брами перестрів мене чоловік того міністра і надвів до приміщення ‘Айн-од-довле’ («везір-и а‘зам-а» = величного везіра), де я застав декількох європейців (Шнайдерів, Наусів, Андріні, і пн.). Три великі вікна того приміщення виходили на внутрішнє подвір'ячко, прикрашене матеріями темних кольорів, різnobарвними довгими друками, лямпочками. Ліворуч — споруджено було два яруси лож; в одній з них сидів шах. Посеред подвір'ячка була кругла естрада-сцена для акторів. Всеньку вільну просторінь поміж цим помостом і нашими вікнами запорожнили перські панії, що сиділи, підбагавши ноги, в своїх чорних одягах та в білих головних пов'язках. Сиділи вони до нас спинами, і це — на жаль, бо тільки на цих виставах можна побачити їхні обличчя: адже вони тоді одекдають свої чадри набік. — Дзвитися нам було не добре, бо наші вікна позапинані були густим серпанком; а що його поприбивали гвіздками, то й одіпнути його не можна було.

«Вистава почалася з урочистого походу всяких процесій, які щось понуро наспівували; ішли учні військової школи, далі йшли «грудебійці» («сінезéни») — напівзаголені перські, що ритмічно бились в груди; далі — козаки з бригади, далі — ще якісь військові загони; а тоді перейшла шахська гвардія. Музика грала або як-найдикіші перські мелодії на двох-трьох нотах, або грала «Sourire d'avril» («Квітневий осміх») — вальс, модний тепер у Теграні²⁾. — Ще як вистава була не розпочалася, одна з жінок підняла вгору на палиці писане прохання, показуючи його шахові. Поліційник хотів був вивести її заразісінько геть, тільки-ж шах забажав побачити той пашір, і прохачці цим разом по ший не в'їхало.

«Докладно описувати саму виставу я не буду. Зроблю це, може, якось іншим разом, — скажу тільки, що того дня вбито Алі-Екбера, в побоїщі проти Шомра, і вся публіка ридала-голосила та проливала нескінчені слізози. Мій

¹⁾ і через те, очевидачки, не чув вступної проповіді «ровзе-хана». — А. Кр.

²⁾ С. Ломницький («Персія и перси» Спб. 1902, ст. 139) пише: «Перед початком вистави військова музика виконув щось піби увертуру, і я з найперших-таки звуків пізнаювальсь із оперети «Дочка мадам Анг'о!». — К. Смирновъ («Перси», Тифл. 1916, ст. 92), описуючи пишну процесію в шахському цирку, заявляє: «Процесія новільно переходила під звуки музики, причому декогрі оркестри гралі жалібні марші, другі — вальси, а палатні феррані — гучно дудніли в величезні, прямі, буквально срихонські, сурми та калатали в літаври; виходила безладна какофонія». — А. Кр.

старший мірза раз-у-раз висякувавсь і прохав вибачення, коли я бажав почути од нього поясніння тої чи іншої події. — Що мене особливо зацікавило, так се те, що гіркі сльози лляла m-lle Andrini; вона, народивши у Теграні, чудово знає перську мову¹⁾). Під кінець вистави з'явилася до нас жінка секретаря російської місії — Сомова, що так само встигла розворушитися з тих сумних сцен. Щоб заснокотися, ми після спектаклю поїхали до Сомових дивптися, як гуляють у тенніс.

«Десятої днини місяця мохаррема («ашурá») я наважився за всяку ціну просникнутися на Себзé-мейдан²⁾), щоб подивитися, як персюки будуть «різатися». День перед тим, бувши в англійців, я довідався, що туди мають поїхати французький посланник із дружиною та Grant Duff-п (англійський посланник із дружиною).

«Рано вранці я вийхав в екіпажі, захопивши з собою фотографічний апарат, біонокль і, на передку, посадивши гуляма для більшої безпечності. Про свій виїзд я нічого не сказав нашому посланникові (Власову), бо з нього людина аж надто обережна: він попросту заборонив нам останні три дні перед «ашурá» виїздити з місії без пильної потреби, щоб своїми нарсунами не дратувати персів. До майдану я доїхати в екіпажі не зміг, бо густий натовп народу загороджував шлях. Довелося злізти та й пішки просуватися поволі по базарних закутках. Я наперед був умовився, що викличу одного поліційника, а вже він мене запровадить на покрівлю, на теє місце, куди позбиралися «ференгі». Чверть години з гаком про-мнуло, доки ми шукали того поліційника; кінець-кінцем гулям його привів, і він, розмахуючи здоров'якою дубиною, перепрощав мене через майдан, де вже біснувалися довгі процесії [A. Kr.: безперечно вже з «тект-іреван»-ом, тоб-то ковчегом чи ношами, де міститься Хосейнів образ]. Разів з двоє довелося одначе спинятися, чекаючи, доки закінчить свій похід одна «дестé» («купа», «ватага»). «Дестé» ті складалися іноді з сотні чоловіків, що вдягнуті були в білі савани, позаливані кров'ю. Учасники процесії трималися чоловік за чоловіка

Вихід процесії грудебійців. Попереду самомуученик, обстромлений ножами (знімок С. Ломницького в кіплі «Персія і перси»).

¹⁾ Чи не про цю пише скептично Смирнов? (1916, ст. 93): «Одна європейська дама, що чимало літ жила у Теграні, кожен раз бувавши на те'зіях удавала, що плаче, і її дуже похваляли за це в двірських колах». — A. Kr.

²⁾ Відомий майдан у Теграні, де продается всяка зеленина (« себзе »), тоб-то городина. — A. Kr.

лівою рукою, а в другій — держали по шаблюці, що нею тнули себе по головах¹⁾; ногами вони виробляли ритмічні рухи, якось гойдаючися взад і вперед, і вигукуючи то «Хайдер!» то «Алі!», то «Хасан-шагид! Хосейн-шагид!» і т. ін. Декотрі вже поприходили в належний екстатичний надпорив, і на їхні фізіономії дивитися було аж надто прикро. Коло багатьох трималися «чубіарі» («палькодергі»), що, підставляючи свої палици («чуб») між лобом та шаблею фанатика, силувалися одбити шабельний удар, коли бачили, що учасник процесії вже починає тратити розум. Декому друзі-приятелі перев'язували голови хустками, щоб затамувати кров²⁾. Поліційники, і на конях і пішки, раз-у-раз лупцювали киями юрбу, щоб вона не напирала, а надто дбали про те, щоб дві десте не зустрілися одна з однією, бо в такому разі ніхто не хоче давати дорогу, і починається різанина.

«З великою полегкістю на душі я нарешті діставсь до заповідних дверей, що їх охороняли військові, і драбиною віліз на покрівлю. Там я зустрів європейців. На краю покрівлі поставлено нам стільці, і ми могли з комфортом любуватися на фанатичні спіни. Погода була похмура; фотографічні знімки, що я поробив, мабуть вийдуть невдалі. M-me Grant Duff була бліда, як смерть, і жалкувала, навіщо послухалася чоловіка і прийшла сюди дивитися на таке мерзене видовище. M-me Defrance, навпаки, була спокійна і цікаво розпитувала за подробиці. Разів троє процесанти домагалися, щоб їм видали заарештованих, — і їм, як годиться, видали декількох волоцюг, що їх задля цієї нагоди навмисне засадили до в'язниці день перед тим. Особливо казилися всякі обдерти вояки; декотрі затинали правдивого канкана та громовим голосом горлали: «Шах-Хосейн!» та махали шаблюками.

«Учасники тих оргій — самісінські тюрки, або трохи чи не виключно тюрки. Справжні перси не беруть у них участі і дивляться на них іронічно³⁾. Кажуть, що з кожним роком число процесій більшає в Теграні; за шаха-Насиреддіна [уб. 1896] їх бувало зовсім обмаль, а теперішній шах [Мозаффереддін] понавозив із собою з азербайджанського Тебріза безліч турків, — ну, а тії, як відомо, визначаються великою фанатичною⁴⁾. — Цікаву звістку дає консул А. Я. Міллер: коли він, чотири тому роки, приїхав до Сістану, де нема ніякої турецької людності, місцеві люди навіть були не уявляли собі, що воно за «шахсей»; отже-ж ті служники азербайджанці, що їх привіз із собою російський консул,

¹⁾ Звичайно, для такої нагоди голову геть-чисто голять бритвою, щоб волосся не могло собою ослабляти сили кінжалного (чи, там, шабельного) вдару. — A. Kр.

²⁾ Автор листу забувся згадати, що декотрі з фанатиків посугуваються, застремивши собі ножі в голе тіло чи під шкру. Малюнок з таким бузувіром ми подаємо в тексті на ст. 45 (за фотографією С. Ломницького в його книзі «Персія і перси», Спб. 1902). — A. Kр.

³⁾ Тільки-ж одна з «десте» складалася з так званих «Алі-и-лані» (або «Людей Істини»); кажуть, що до тієї секти належить один з наших (посольських) гулямів.

⁴⁾ Відома річ, що російські піддані шіїти в Закавказчині (по таких містах, як Шуша, Шемаха, Куба, Еріван, Дербенд і під.) люди переважно раси турецької (азербайджанської), справляють — або були досі справляли — мохарремське «ашурá» з багато більшою фанатичною, ніж людність самої Персії, де домішка чисто-іранського елементу ослаблює фанатичну завзятість. Тому котрі з шіїтів сусідньої Персії бажали спровісти свято як-най-небожівш, то тії приїздили на мохарремські дні з Персії до російської Закавказчини. — A. Kр.

навчали сістанців справляти ці обряди, і коли він із Сістану поїхав, то вже по всіх значніших містах уряджалася різанина, на велику радість муллам¹⁾.

«В кожному разі, спектакль цей — огиденький-таки і сильно б'є по нервах тих людей, котрим важко бачити кров. Хоч і знаєш, що білі савани пообливано кров'ю мабуть-таки з баранів, а не з тих самомуучеників, і що все це тільки вистава, — все-ж не можна перебороти в собі почуття відрази.

«В останню динну мохаррема²⁾ я знову думаю піти на спектакль; того дня з'являється на сцену французький посол, і публіка має радісний настрій, а акторам роздають дарунки.

VIII.

Деяня бібліографія про те'зіс.

Коли-б ми захтіли згуртувати тут геть-усю західно-европейську бібліографію про шітський мохаррем та про те'зійну драму, то реєстр вийшов-баж надто довгий. Адже можна вважати за правило, що кожен більш чи менш спостережливий европеець, подорожуючи по Персії, обов'язково зазначав у своїх записках релігійне шітське життя з його празниками; — а вже-ж нема характеристичнішого празника у шітів, як мохаррем. Мохарремське самокатування, фанатичні процесії, драматичні містерії — це-ж кожному подорожньому одразу кидалося й кидається у вічі. Та ми, замість довгої західно-европейської бібліографії, маємо зазначити тут переважно лише російську. Багато в ній всякого мотлоху, дилетантства, тільки-ж вона через політичні умови українського життя являлася досі й нашою власною бібліографією, — тому для нас цікава. Із західно-европейських писаннів назовемо ми лиши котрі важливіші, або такі, що мали широкий вплив і розповсюдження серед читальницької громади.

Звичайно, ми не маємо потреби напово подавати точну бібліографію для відповідних писань тих подорожніх XVII й XVIII вв., що їхні звістки про мохарремське свято ми вже понаводили в повній основі вище, у попередніх розділах. Не треба нам напово писати бібліографію для Котова та Гемма 1624, Олеарія 1636-1639, о. Рафаеля дю-Мана 1660, Таверньє 1667, Шардена 1674, Де Брайна 1704, Гмеліна по-німецьки 1771. Почнемо з 1780 року:

1) Абатъ де-ла Портъ: Всемирный путешественатель, или познаніе старого и новаго свѣта, переводъ съ французскаго, Спб. 1780 (27 тт.). Французький первопис зветься «Le voyageur français par l'abb e Delaporte» і відержав скількись видань протягом XVIII в. (4-е вид. — Пар. 1793). Автор був у Персії ще 1738 р., за Надир-шаха, і списує свої враження в II томі. Там, про Хосейнове свято пише абат Делапорт у XXI листі, коли говорить про

¹⁾ Тільки-ж сами мулли в процесіях не ходять. Вони дуже потурають цим фанатичним виявам, але сами беруть участь тільки тим, що читають «ровз ». В Закавказчині — там навпаки: можна побачити й фанатичного духовника в съяненному мохарремському поході. A. Kr.

²⁾ Себто в кінці місяця, не «в ашур ». — A. Kr.

місто Казвін (Casbin). Бачив він тільки жалібні процесії та чув проповіді (II, 188-189 франц. вид. 1793). Процесії йому здалися смішними («on ne peut s'empêcher de rire»), бо деякотрі процесанти з поважним виглядом висували язики, щоб наочно ілюструвати жажду, яка томила «le malheureux Hossein». В листі ХХІV Делапорт, обмальовуючи перський побут, зокрема релігію, подає й історичні звістки про перших четырьох халіфів і про долю Алієвої сім'ї (II, 295-297 франц.); джерело — один шіїтський молла, що з ним Делапорт заінтризувався.

2) Самуїлъ Готлибъ Гмелинъ: Путешествие по Россіи для изслѣдованія всѣхъ-трехъ царствъ въ природѣ, 3 чч., Спб. 1785. (Це переклад з німецького видання 1774 р., вичерпаного в нас на ст. 26-28). В III частині, де описується подорож з Астрахану до Персії, міститься оповідання про Хосейнове свято на ст. 464 і д.

3—6) Про Франкліна 1787 див. у нас ст. 28-29; про записи членів французького посольства Адріена Дюпрé 1807-1809 та атавіе Танкоаня 1808 — див. у нас ст. 30-32; про Морієра — у нас ст. 32-33.

7) A. Jourdain: La Perse, Пар. 1814, п'ять маленьких томиків 16⁰. В т. IV, ст. 67-73, епіс Хосейнового свята дано (без зазначення однаке джерел) почасти за Олеарієм XVII в., почасти за Франкліном 1787.

8) Gaspard Drouville (полковник російської служби): Voyage en Perse pendant les années 1812 et 1813, т. I, Спб. 1819, т. I, ст. 130-132. (Потім вийшов рос. переклад — Г. Друвіль: «Путешествие въ Персію въ 1812 и 1813 гг., содержащее въ себѣ мало известныя подробности о нравахъ, обычаяхъ и духовныхъ обрядахъ персіянъ», Москва 1826). В XX розділі I тома («Du Newrouse, du Ramasan et du Moharrem») Друвіль дещо оповідає про мохарремські cérémonies funèbres qui ont tout l'appareil de jeux scéniques (I, 131). Та на змісті їх спиняється Друвіль мало, бо вважає, що ces détails sont peu intéressans pour les étrangers, і тільки виставу 10-го дня на шахському подвір'ї (Хосейнову смерть у кінному бої з кіннотою. Обейдаллаха) описує Друвіль ширше, бо вона présente un spectacle aussi singulier qu'imposant (I, 132): Хосейнову ролю бере на себе один із шахських двораків, і з ним іде стільки люду, скільки було в Кербелі, а проти його ватаги виступають на конях над 4000 верхівців, що грають ролю ворожого війська; вони люто б'ються — і ніхто нікого не поранить насправжки¹⁾.

9) J. Malcolm: History of Persia (1815); франц. переклад: Histoire de Perse, Пар. 1821, т. IV, ст. 89-90. Коротко сказано, що за перших десятьох днів місяця мохаррема перси (чи, там, шіїти) оплакують смерть Хосейна та Хасана і сильно б'ються в груди та проклинають Омара. Але за театральні вистави не згадано у Малькома ані слова.

10) Не можна — для історії розвитку орієнталізма — не торкнутися дивовижної примітки Діца (Diez) до його німецького перекладу подорожей осман-

¹⁾ На «Путешествие» Друвіля (вже на російське видання) — простора рецензія в «Московскомъ Телеграфѣ» 1827, № 10 (ст. 135-142). Коротше — в «Дамскомъ Журналѣ» 1827, № 11 (ст. 262-266).

ського адмірала Сіді-Алія XVI в. (Берл. 1815), перекладених і на французьку мову в *Journal Asiatique* 1826, т. IX; на ст. 297 в *Journ. Asiatique* Діц каже: Ашуре — 10-ий день міхаррема, зветься він так од однієї страви (!), яку тоді звичайно готують.

11) Choix des lettres édifiantes, écrites des missions étrangères, 2-de édition, t. IV: Missions du Lévant, Шар. 1825. Це витяги або переповідання з усіх подорожей. Через свою популярність ця компіляція мала поширення серед публіки. На ст. 311-313 подано впписку з «*Voyage de M. Carré*» (article «Carnicha», ville considérable de la Perse): Карé оповідає за процесії самомучеників на честь «Mortus-Alî» (себто «Мортеза-Алі») та жаво оповідає й про те, як молла читає людям Алієве житія, а скоро дійде до опису останнього бою, то заразісінько насокує ватага тих людей, що вдають погубників Алієвої сім'ї — і починається справжній бій з тією ватагою, що вдає оборонців святої сім'ї. З обох боків буває чимало вбитих, але ніхто за ними не тужить, бо вони йдуть до раю. На ст. 342-343 того самого IV тома, в рубриці «*Mémoire (extrait) sur le Sirvan (=Шірван и у Закавказчині)*», без зазначення джерела, описується такий самий бойовий спосіб у шірванців святкувати «la mémoire de la mort d'Ussein».

12) Подробное описание Персии... и персидскихъ провинций, присоединенныхъ къ Россіи. Съ присовокупленіемъ описанія похода персіянъ противъ Россіи въ 1826, 1827 и 1828 гг.; 3 чч., М. 1829. — В I частині в розділѣ про релігію та празники.

13) А. М.: Шахъ-Гусейнъ, празднікъ мусульманъ-шагидовъ въ Дербентѣ. «Сѣверная Пчела» 1830, №№ 112 і 113.

14) Louis Dubeux: La Perse, Шар. 1841. Це один з томів дуже колись відомої серії: «L'Univers, ou Histoire et description de tous les peuples». Про Хасейнове свято подаються звістки в оцій всезірці під рубрикою «Fêtes religieuses» (ст. 391-395); Дюбе попросту дословно переписує те, що знайшов у Моріера, додавши скількись рядків із Скотт-Уорпінга про анти-Омарівське свято «Загибель Омара».

15) Н. Михайловъ: Персидскія поминки, или таазіе — в «Астраханскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ» 1842, № 50.

16) Н. М[асальскій]: Нисьма русскаго пзъ Персіи, 2 чч., Сиб. 1844.— В кінці I ч. описано міхаррем і «представленіе смерти Гуссейна и Гассана».

17) Про Ходзькову статтю 1844 див. нижче, під № 38.

18) И. Березинъ: а) Путешествие по сѣверной Персіи [1842-3], Казань 1852 !); на ст. 297-347 дуже докладний і цілком авторитетний опис тез'їйних вистав, з конспектом усіх тих пісес, що їх бачив Березін, — безперечно, це одна з найважливіших праць про тез'їє; — б) він - таки: Кербеля — в «Магазинѣ Землевѣдѣнія и Путешествій» 1858, т. V, ст. 206-230.

19) Мусульманскій праздникъ могаррамъ (пзъ записокъ кавказскаго старожила) — «Кавказъ» 1852, № 69.

¹⁾ Рец. на Березіна в «Бібліотекѣ для Чтенія» 1853, т. 119 (ст. 1-16) та в «Отечеств. Запискахъ» 1853, т. 87 (ст. 80-88).

- 20) Моряковскій: Прогулка по Россіи... Письмо изъ Астрахани и Астрабада — «Репертуаръ и Пантеонъ» 1852, № IX и XI; 1853, № V-VI. В описі Баку автор листу побіжно згадує про «Али-Хуссейна».
- 21) Мирза Мамедъ-Али Сафіевъ: а) Шахъ-Уссейнъ, праздникъ мусульманъ-шіитовъ — «Закавказскій Вѣстникъ» 1853, № 51 (пор. 173); — б) він-таки: Баба Шуджа-эль-динъ — «Закавк. Вѣстникъ» 1854, № 46 (про пасквільне свято «Загибель Омара»).
- 22) Про Ходзькове «Djungui Chehâdet» 1854 (текст двох піес) див. нижче, під № 38.
- 23) Ад. Берже: О народныхъ праздникахъ, постахъ и знаменательныхъ дняхъ у мусульманъ-шіитовъ — «Кавказскій Календарь на 1856», отд. IV, ст. 582-608.
- 24) бар. А в г. фонъ-Гакстгаузенъ: Закавказскій край... Путевыя впечатлінія и воспоминанія, 2 чч., Спб. 1857¹⁾). Німецький оригінал вийшов у світ рік перед тим, а їздив Гакстгавзен по Закавказчині ще 1843 р. В Еривані він чув мохарремську проповідь мулли-тюрка про загибель дому Алієвого і бачив дикий плач шійтів-парафіян (I, ст. 238-240), а од освіченого вірменина Абов'яна записав спомини про ті драматичні обряди, з якими тут одбувалося мохарремське святкування за часів недавно-мінулої перської влади, тоб-то очевидчики в 1820-их рр. (ст. 240-241; див. у нас ст. 34). Спомини Абов'яна збігаються з тими оповіданнями Карé і ін., які в нас зазначено під № 11.
- 25) И. Евлаховъ: Имамъ Гуссейнъ — «Кавказъ» 1857, №№ 74 і 75. (Про шійтське оплакування на 10-ий день місяця мохаррема).
- 26) Al. Dumas: Le Caucase. Nouvelles impressions de voyage, Брюссель 1859, розд. V (ст. 67-76): «Schah-Houssein». Дюма бачив мохарремські драматичні обряди й процесії в Баку 1858 р. та й, не ховаючи од читачів, що з нього лиш дилетант, він зважився «marquer pour les lecteurs le point où en est l'art dramatique chez les successeurs de Gengis-Khan et de Timour-Lang» (ст. 67). З чисто гасконською хвалькуватістю Дюма додає, що його перекладач-росіянин, «grâce à la pauvre éducation que l'on reçoit dans les universités russes, était encore plus ignorant que moi du drame qui se passait sous ses yeux».
- 27) Про Гобіно 1859 див. нижче, № 34.
- 28) М. Майсуро въ: Нѣсколько свѣдѣній о релігіозныхъ обычаяхъ мусульманъ-шіитовъ и о причинахъ разлічія ихъ съ суннитами — «Кавказъ» 1860, № 23.
- 29) В. Севрюгинъ: Имамы Хасанъ и Хусейнъ, сыновья Али. Царствованіе халифа Моавія и сына его Езида [= 660-683 по Р. Х.] — «Кавказъ» 1861, №№ 16, 17, 19, 20. Характер статті — історичний, в кінці її — подробиці про нещасливу долю Хосейнової сім'ї.
- 30) Н. Истоминъ: Путевыя замѣтки — «Кавказъ» 1861, № 41 і № 42. Про свято «Шахъ-Гуссейнъ» у м. Кубі Бакинської губерні.

¹⁾ Сердита (пізніша) критика на Гакстгавзена — в «Кавказѣ» 1866, № 25, у статті: «Бібліографія сочиненій о Кавказѣ».

31) Хожденіе въ Кербелу и Неджефъ, путевыя замѣтки богоольца изъ Тавриза. Переводъ Ив. Кайтмазова—в «Трудахъ Восточного Отдѣленія Имп. Русск. Археол. Общ.» 1864, ч. 8 (ст. 353-383). Автор, оглядяючи Кербелу, назначає, де поховано кожного з Хосейнової сім'ї та кожного героя-священномученика.

32) Jak. Ed. Polak (довголітній шахський лікар): Persien, das Land und seine Bewohner, Лейпц. 1865-1866, 2 чч. В т. I розділ 10-ий присвячено релігії, і там на ст. 340-344 подано дуже змістовні звістки про taazieh-schaebih.

33) А. Н-о: Шахъ-Гуссейнъ, праздникъ у шітовъ —«Русскій Вѣстникъ» 1866, т. 65 (октябрь), ст. 492-503. Це стаття про мохаррем у Шуші Єписаветпольської губ.

34) Граф Гобіно (Gobineau) в своїх «Trois ans en Asie» (Пар. 1859 і нове вид. Пар. 1905) та в «Les religions et les philosophies dans l' Asie Centrale» (Пар. 1866; 3-е вид. 1900; розд. XIII) дав не тільки свої спостереження, ба й переклац однієї те'зійної пісні.

35) H. Ethé в своїх Morgenländische Studien (Лейпц. 1870) присвятив окрему статтю «Das persische Passionspiel» перській релігійній драмі (ст. 174-194), роблячи аналогію поміж те'зіє та німецькими Обераммергаузськими містеріями, що й досі заціліли.—Про побіжні уваги Етэ в страсбурзькому Grundriss'i 1896 див. нижче, під № 48.

36) Н. Дубровинъ: Исторія войны и владычества русскихъ на Кавказѣ, т. I, кн. 2, Спб. 1871. На ст. 334-345 Дубровін подає стислу статтю про мусулманські свята на Кавказі, заразом і про мохарремське Хосейнове святкування; безперечно він користувавсь і чужими описами, та мабуть спирається і на свої власні спостереження.

37) Закавказская религіозная драма—в «Нивѣ» 1871, № 42 та № 43.

38) A1. Chodzko: а) Le théâtre en Perse—в «Revue indépendante» 1844, 25 липня; б) він також: Djungui Chehâdet, le cantique du martyr, ou recueil des drames religieux que les Persans du rite Cheia font annuellement représenter dans le mois de Moharrem, publié pour la première fois par A. Chodzko, Пар. 1855 (30 ст.). Тут дано текст двох те'зійних пісні: Посланництво Боже та Смерть Посланника (порівн. в Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Gesellschaft, т. 9=1855, ст. 330-331);—в) він-також: Le théâtre persan. Choix des téaziés, Пар. 1878. Дано французький переклад п'ятьох пісні.

39) R. Dozy: Essai sur l'histoire de l'islamisme, Лейд. 1879. В XI розділі («Про теперішнє становище ісламу») автор на ст. 449-456 має загальну картину мохарремського свята у шійтів як в Персії, так і в Індії (для Індії цитує Дозі рідку тепер подорож Найтона, Knighton), а на ст. 457-468 Дозі говорить тісніше про театральні релігійні вистави, черпаючи свої звістки житівидячки не звідки, як з Гобіно та з Ходзька, почали ще й з давнього Моріера. Тут наведено й чималий уривок з пісні: «Християнський монастир», куди душогуби зайдли по дорозі переночити, тягнучи за собою безсталанних Хосейнових сиріт та голову вбитого Хосейна. (Звичайно, що ігумен монастиря, поговоривши з головою мусулманського страстотерія, сам навертається в тій пісні до ісламу).

40) Sir Lewis Pelly: *The miracle play of Hasan and Husain*, Лонд. 1879, 2 тт. Сер Люіз Пеллі був довголітнім англійським резидентом у Ірані; він загадав зібрати йому цілий цикл піес, що тоді виставлялися, і з 52 піес подав у своєму виданні 37, в англійському перекладі. Огляд змісту тієї цікавої й характеристичної збірки дано по-німецьки у Н. Горна в його *Geschichte der persischen Litteratur* (Лейпциг, 1901), ст. 202-209; на ст. 209-211 Горн оповідає, як перси одбувають свої те'зіє в Царгороді, серед соннітської людності.

41) Мугерремъ, магометанскій праздникъ — в «Вѣдомостяхъ Одесского Градонаачальства» 1879, № 246.

42) Али: Персидская мистерія — в «Новостяхъ» 1883, № 329.

43) Elisée Reclus: *Nouvelle géographie universelle, tome IX: L'Asie antérieure*, Париж 1884. Незабаром вийшов російський переклад: *Земля и люди. Всеобщая география Элизе Реклю, т. IX (Передняя Азия, Афганистанъ, Белуджистанъ, Иранъ, Азіатская Турция и Аравія)*, Спб. 1887. На ст. 174-175 згадано за «потрясаючія» мохарремські процесії (покликуючись на Verechaguine: *Tour du monde*, 1868), і далі сказано, що за наших часів уже з тих процесій повироблялися справжні піеси, де Хосейн, Хасан і всі кербелльські мученики вже «поробилися акторами», тимчасом коли за давніх часів вони «брали участь у тих виставах лише як німі свідки злочину, а сами не говорили і не діяли» (в цій точці Реклю покликався на Гобіно: *Les religions et les philosophies dans l'Asie Centrale* 1866). Те саме — в новому російському виданні «Земля и люди» Реклю, книга 5-та, т. 8 та 9 (Спб. 1899), ст. 211.

44) Доктор [К. Дж.] Уильсъ: *Современная Персия*. Спб. 1887. (Англійський оригінал вийшов рік перед тим — C. J. Wills: *Persia, as it is*, Лонд. 1886). Зміст розділу ХХІІ (рос. ст. 203-215): «Мохарремъ. Театръ и сцена. Процессія актеровъ. Хуссейнъ! Хассанъ! Комическая интермедія. Хоръ юношей. Али Акбаръ. Катль (убийство)». У звязку з тим і дальший, ХХІІІ-й розділ (ст. 216-221): «Тазіе или комическая драма Омара». Російський рецензент цієї книжки професор-іраніст В. А. Жуковський характеризує її, як «хорошій и полезный подарокъ читателю»¹⁾). Уільзове оповідання про те'зійні вистави дуже спопуляризувалося серед росіян через те, що воно передруковано в шкільному географічно-хрестоматійному підручнику «Азія» — А. Крубера і ін. (Москва 1899, 2-ге вид. 1904, ст. 542-548); диви в нас № 56.

45) B. D. Eerdmans: *Der Ursprung der Zeremonien des Hoseinfestes* — в «Zeitschrift für Assyriologie», т. IX (Веймар 1894), ст. 280-307. Автор виводить сучасні мохарремські плачливі обряди із обрядів старого семітського культу Адоніса-Таммуза.

46) Д-ръ А. В. Елисѣевъ: *По бѣлу свѣту*, т. IV [Спб. 1898]. На ст. 230-232 Елісеев оповідає за «праздникъ Шахсей-Вахсей, посвященный памяти халифа Али», що його він бачив у Решті 1890 р. Оповідає про самісінські процесії-самомученців, не про театр.

47) Джемс Меди — вмістив в одному з чисел «Fortnightly Review» 1896 статтю про перський театр узагалі (прим. про лялькову комедію) і про

¹⁾ «Записки Восточн. Отдѣл. Имп. Русск. Археол. Общ.», II (Спб. 1887), ст. 283.

тє'зіс зокрема. Згадуємо цю неважливу статтю тільки тому, що по-російські дано було резюме її (доволі плутане!) в дуже розповсюдненій газеті «Биржевыя Вѣдомости» 1896, № 182.

48) Г. Етѣ у своїй компендіальній статті про перське письменство в «Grundriss der iranischen Philologie» (т. II, вип. 2, Страсб. 1896) коротко згадує на ст. 315-316 про перську тє'зіну драму, ставлячи її в паралель з європейськими пасіями (порівн. його-ж-таки статтю 1870 р., у нас № 35). Етѣ наводить і заголовки 30 тє'зісів, що зібрані вони в рукопису № 993 паризької Національної Бібліотеки, і називає імення двох тє'зійних авторів (Кямаль та Мехрем), що відомі серед інших, цілком анонімних.

49) Edw. Browne: A catalogue of the persian mss. in the Library of the University of Cambridge, Кембр. 1896. На ст. 122-142 (№ 66) Бравн докладно переглядає зміст одного з тих рукописів, що ними користуються проповідники-«розвехани» для своїх казаннів у святі дні мохаррема; подано там (на ст. 142) і деяку відповідну бібліографію — про інші збірки такого самого типу.

50) Мисль - Рустемъ¹⁾: Шерсія при Насръ-Эдинъ-шахъ съ 1882 по 1888 годъ. Очерки въ рассказахъ. Спб. 1897. Див. розділ X: «Тазіе — священныя мистеріи» (ст. 101-113); виклад — наївний, частенько на смішкуватий, але цікавий, як враження самовидця.

51) Рагимъ Халиловъ: Траурный мѣсяцъ Могаррамъ у мусульманъ-шиитовъ Эриванской губерніи — в тифліському «Сборнику матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа», вип. 25 (Тифліс 1898), отдѣлъ I, ст. 161-188 (з увагами Міропієва, ст. 188 і д.).

52) Pierre Loti (їздив 1900): Vers Ispahan, видання 42-ге (Париж, без дати). На ст. 117-119 — проповідь ровзе-хана в Шіразі. На ст. 171-182 — мохарремське святкування вже під Іспаганом (без театральної вистави).

53) Paul Horn: Geschichte der persischen Litteratur, Ліц. 1901 (в популярній серії Амелянга: Die Litteraturen des Ostens), розд. VII: «Das Drama» (ст. 201-212). Як уже ми зазначали, Горн досить огляд змісту тих тє'зійних драм, які єсть у всезбірці Шеллі (у нас № 40) та переказує про шіїтське святкування Ашура в сонніцькому Царгороді.

54) С. Ломницкій (Реджэни): Шерсія и персы. Эскизы и очерки 1898-1899-1900, Спб. 1902, розд. VII: «Религіозныя мистеріи» (ст. 134-144). Автор бачив їх у Теграні і дуже мальовниче описав все — по-дилетантському, як умів.

55) Ernest Laut: Le drame religieux en Perse (le Téazieh) — в «Nouvelle Revue» 1903, т. 24, ст. 500-514.

56) Азія. Иллюстрированный географический сборникъ [A. Kр. = хрестоматія з подорожніх записок], составленный преподавателями географії А. Круберомъ, С. Григорьевымъ, А. Барковымъ и С. Чефрановымъ. Изд. 2-ое, исправл. и дополн., Москва 1904. На ст. 542-548 стаття: «Религіоз-

¹⁾ Мисль-Рустемъ — псевдонім одного з російських інструкторів перської військової козацької бригади. Справжнє його прізвище — Меняєв.

нья мистерії в Персії (по Уильсу). Це передрук XXII розділу російського перекладу Уільзової книги: «Современная Персія» (Спб., 1887, ст. 203-215); див. в нас № 44. Перше видання вийшло в світ 1899 р. і одгоді-ж-таки зробилося обов'язковим для бібліотек середніх шкіл. Через те жадна звістка про перський мохаррем і те'зійну драму не мала, либо нь, стількох російських читачів, як Уільзова стаття, широко спопуляризована через оци хрестоматію «Азія».

57) Фридунъ-бекъ Коcharlinскій: Литература адербейджанскихъ татаръ, Тифл. 1903. На ст. 19-22 про елегії на мохарремських процесіях.

58) Marya Ratuld-Rakowska: Podróz do Persyi, część II (Варш. 1904, в серії «Biblioteka dzieł wyborowych» № 341). В розділі про шіїтську релігію (заснованому на праці Гобіно) авторка стисло, але змістовно (ст. 37-42) переказує свої власні враження од вистави, на яку вона дивилася з жіночої ложі брата шаха Мозаффереддіна.

59) А. Е. Крымскій: Исторія Персіи, ея литературы и дервишеской теософіи. Т. III, отъ эпохи монголовъ до настоящаго времени. М. 1906. Див. ст. 315-317 (шіїзм—і мохарремське свято), ст. 323-326 (бібліографія шіїтських свят), ст. 337-349 (релігійна драма), ст. 350-357 (святкування Омарової загибелі).

60) Свен Гедін (1906): Po souši do Indie Persii, Seistánem a Beludžistánem. Napsal Sven Hedin, Прага 1911¹⁾, т. II, розд. 38-ий, ст. 69-97: Krvavé náboženské hry. Гедін додивляється до Хосейнового свята в оазі Теббес у перській пустині, де було однак аж два текіє.

61) Н. Ц. Мамонтовъ: Очерки современной Персии. Спб. 1909. Ця маловартна книжка взагалі трактує лише про перську революцію 1908 р. (з реалістичного погляду), але на ст. 189-190 має цікаву сцену: «религіозное представление трупами бродячихъ актеровъ убийства калифомъ Омаромъ святого Али и его сыновей» — не в місяці мохарремі, а на шість місяців пізніше, по-просту щоб заробити гроші од глядачів. Диви у нас ст. 42-43.

62) Л. Ф. Богдановъ: Персія въ географическомъ, религіозномъ, бытовомъ, торгово-промышленномъ и административномъ отношеніи, Спб. 1909. Автор — тямущий іраніст. У відділі «Религія» (ст. 35-65) є окрема рубрика «Мухарремъ» (ст. 50-53), писана безъ зайвих слів, але з повним знаттям справи.

63) Georges Frille: La Perse littéraire, Париж (бл. 1909), один з невеличких №№ серії «Encyclopédie littéraire illustrée». Розділ «Théâtre» (ст. 174-200) геть увесь заповнено Ходзьковим французьким перекладом пісні «Садок Фатими» та «Мучеництво Алія».

64) Arnold Nöldeke (не треба плутати із славнозвісним Теодором Нельдеке): Das Heiligtum al-Husains zu Kerbela, Берлін 1909, в серії «Türkische Bibliothek» (№ XI). Це праця не про те'зійну драму, а про те найвпішче шіїтсько-наломницьке святилище в Кербелі, де вбито імама Хосейна з його родом та прихильниками.

65) Фози Хурі: «Шахсей-Вахсей», или праздникъ самониязателей [в Бухарі] — в недільному додатку («Бесплатное Иллюстрированное Приложение»)

¹⁾ Не маю під руками шведського первопису, тому цитую чеський переклад.

до № 30 московської газети «Голосъ Москвы» 1910 (7 лютого), ст. 1-3 in 4-to. На 1-ій ст. фотографія: релігійна процесія в білих завоях — бухарських шійтів (людей ненадежавної релігії)¹⁾; це зфотографував Ф. Хурі, бувши в Бухарі 1908 р. Про якіс театральні вистави — нема мови.

66) Ign. Goldzihер: Vorlesungen über den Islam, Гайдельберг 1919. На ст. 213-214 та ст. 239 Гольдцієр висловлює декілька уваг про шійтський мохаррем. У російському перекладі цієї праці І. Гольдцієра («Лекції об іслам», Спб. 1912) див. ст. 187-189 та ст. 212. На жаль, у російському перекладі викинуто ті (навіть дуже нечисленні) відповідні бібліографічні нотатки, що в німецькому первописі містяться на ст. 261 та 274.

67) С. В. Фарфоровскій: Шахсей-Вахсей (релігіозная мистерія Закавказья и Персії) — «Природа и Люди» 1914 (Спб.), № 21, ст. 323 in 4-to. Автор «позволяетъ себѣ описать одну изъ мистерій, сопровождающуюся религіозными истязаніями правовѣрныхъ шіитовъ, доводящими часто до смерти добровольныхъ самоистязателей, по личнымъ впечатлѣніямъ 1912-го года въ одномъ изъ глухихъ уголковъ Закавказья». За театральні якіс містє Фарфоровський — очевидачки — не згадує, повідає тільки про маскарадні та покутні процесії.

68) Ш. Диль: По берегамъ Средиземного моря. Переводъ О. Аиненковой. Москва 1915 (вид. Сабашникових). На ст. 232-236, в роздлі про Царгород, обмальовано шійтське святкування ашура (без театральних вистав, із самісінькими священно-маскарадними процесіями), отак як воно одбувається в соннітському Царгороді — у перському караван-сарай.

69) К. Смирновъ: Персы. Очеркъ религії Персії. Тифліс 1916. В роздлі IV («Шіїзмъ», ст. 69-111) див. про мохарремські процесії ст. 83-91, про театральні мистерії ст. 91-97, про пасквільну пародію «Омарове вбиття» — ст. 109. Автор аж надто близько знає сучасну йому Персію, навіть у її закулісовых явищах, — і всі численні подробиці, що він їх подає, одзначаються своєю точністю та й вносять чимало свіжого, новітнього матеріалу.

70) Евгений Бертельс: Персидский театр, Ленинград 1924, ст. 5-93 (Це 4-ий випуск серії «Восточный театр», що видає Російський Інститут історії мистецтв). Зміст: I. «Вступление» (ст. 7-13); — II. «Шпитство» (ст. 14-19; тут і історичне оповідання про Хосейнову загибель); — III. «Та'зіє» (ст. 20-36; етнографічні подробиці); — IV. «Мученичество Хурра ибн-Язіда» (ст. 37-62; тут перекладено безпосередньо з перської мови тую мистерію, що її виставляють на 4-ий день місяця мохаррема)²⁾; — V. «Скоморошество» (ст. 63-73); — VI. «Врач по неволе» (ст. 74-82; перекладено з перської мови перший акт Мольерової комедії, що перси її переробили на свій побутовий лад, — і на ст. 81-82 — подано зміст іще й пісні «Мосье Журдан», перекладеної на перську мову з азербайджансько-турецької); — VII. «Вращающиеся дервиши»

¹⁾ В бухарському емірстві державне визнання — суворо-соннітське, але васальна залежність од росіїні накладає певну вуздечку на соннітський фанатизм.

²⁾ Є англійський переклад мистерії про Хурра — у Неллі: Miracle plays (Лонд. 1879), т. I, ст. 171-189. У Березіна (ст. 307-311) подано короткий конспект.

(ст. 83-91, про священні танці мовлевійського ордена); — VIII. «Заключение» (ст. 92-94). Бертельсова невелика книжочка писана без широких претенсій; вона призначена не для спеціалістів-орієнталістів, а для широкої читальницької публіки, і тому характер її — зовсім популярний, без екскурсій в минуле, без усіх бібліографічних покликань навіть на сучасні джерела (випадково цитується лише Ходзько 1878, хоч можна-б із певністю текстуально встановити, що Є. Бертельс користувався і Поляком 1865, і Уільзом 1886, і Етé 1896, і Богдановим 1909). Тільки-ж не вважаючи на чисто популяризаторський характер Бертельсової книжочки, і навіть на деякі дрібні її неточності, треба відзначати, що це дуже путяча праця: скрізь видно, що писав її тямущий орієнталіст.

71) Edw. Browne: A history of Persian literature in modern times (1500-1924), Кембридж 1924 (=т. IV Бравнової історії перського письменства). На ст. 28-31 (в розділі про культурну вагу сефевідської династії) Бравн висловлює думку, що значна частина теперішніх мохарремських віршів походить із сефевідського періоду, але що теперішні театральні піеси тоді ще не було. На ст. 173-181 подано елегії про страждання Аліової сім'ї; на ст. 182-186 сатира на мохарремські плачі; на ст. 186-194 дещо про сучасний те'зійний театр, причому дано текст і англійський переклад початкових сцен з містерії про Хурра. На ст. 459-464 Бравн уже говорить про чисто світську драматичну перську літературу, перекладену з французької мови або з турецько-азербайджанської (як, от, комедії Фетх-Алі Ахундова).

В цей бібліографічний реєстр внесли ми тільки 71 №№ (праць зарегістрували однаке якихсь 80), а можна було-б подати й більше. Неважна частина зареєстрованих тут писань містить у собі лише описи мохарремського святкування: драматизованих обрядів, релігійних маскарадних процесій, театральних вистав-пасій. Що-ж до текстів те'зійних піес, то конспективно, явуза явою, подав їх допіро росіянин Березін (1852), а не конспективно, в повній основі, ми маємо декільки текстів не в оригіналі, а у французькому перекладі — у Гобіно (1859, 1866) та у Ходзька (1878; звідти у Фрілея бл. 1909), найбільше-ж по-англійськи — у Неллі (1879), та ще одну піесу в недавньому російському перекладі у Євг. Бертельса (1924). Нижче подаємо одну піесу по-українськи.

А вже-ж оригінальний перський текст те'зійних піес зустрічається в Європі не часто. Залишаючи на боці писану збірку Національної Бібліотеки в Парижі (№ 993 у відділі перських манускриптів), де міститься понад 30 те'зійних піес¹⁾, доводиться зазначити, що навіть літографовані тексти, хоч вони в Персії літографуються не так уже й зрідка, заразовуються в Європі до категорії бібліографічних рідкостей. Едв. Бравн у IV томі своєї «A history of Persian literature» (Кембр. 1924, ст. 190) попросту-таки хвалиться, що він має — мовляв — щось аж шестero (!) літографованих «лібреттів» до те'зійних драм. Коли так, то варто й мені сказати, що дуже й дуже непогану колекцію тегранських літографованих те'зійних піес призбирав у Теграні 1904 р.

¹⁾ Огляд їхнього змісту можна частково знайти і у Етé в Grundriss der iranischen Philologie (1896), ст. 315, і у Є. Бертельса: «Перс. театр» (1924), ст. 28.

мій ученик Бор. Всев. Міллер та й подарував мені, а я, знов, приніс тую цікаву колекцію в дар бібліотеці Спеціальних Клас Лазарівського Інституту східних мов (= № 5220, за топографічним каталогом). У Євг. Бертельса (див. в його брошури ст. 36) є в руках літографований текст «Мучеництва Хурра» (Тегран 1314 = 1897).

Не завадить тут подати ще й деяку бібліографію тих житійно-проповідницьких збірок («р о в з е»), звідки проповідники «ровзе-хани» черпають матеріал для зворушливих прологів, що вони виголошують їх перед початком те'зійних театральних спектаклів. Найвідоміші — троє:

1) Хосейн-Вâиз Кâшифîй (пом. 1504): «Р o v z e t e s h - s h o h e d â» = «Сад мучеників» (пророків та імамів, головним чином — імама Хосейна, мученика в Кербелі), скомпонов. 1502 р. Рукописи дуже часті. От, у Британському Музей, їх аж семеро описав Pie, — див. його каталог перських рукописів Брит. Муз., т. I (Лонд. 1879), ст. 152-153, де подано й цілий зміст того «Сада мучеників». Та є й літографовані видання: Лагор 1287 = 1870, Бомбей 1309 = 1892. є турецький переклад, що зладив між 1549-1554 рр. курд-Фузулій під заголовком «Хадікат ас-су'адâ» = «Огород блаженних»; див. у бібліографа Хаджі-Халфи XVII в., вид. Флюгеля, т. III, ст. 500, та у Pie в описі турецьких рукописів Британ. музею (Лонд. 1888), ст. 39-40; друков. в Єгипті, в Булаку 1253 = 1837, 1261 = 1845, та в Царгороді 1273 = 1856.

2) Ісмаїл-хан Сербаз: «E s r â p e s h - s e h â d é t» = «Тайни мучеництва» літогр. (з ілюстраціями) в Теграні 1274 = 1857.

3) Мехеммед Ібрагім Джовгерій Мервський: компіляція «T u f â n e l y - b o k â» = «Потоп плакання», літограф. Тегран 1264 = 1848, 1266 = 1849, 1267 = 1851, Тебріз 1318 = 1900 (лл. 119 in folio, з ілюстр.), Тебріз без дати (більше-менше 300 ст. in folio), і ін. Ця компіляція — тепер одно з найчастіших джерел, звідки ровзе-хани черпають свої промови-прологи.

б) Сад Фатими, дочки Мухаммедової.

(Одна з таємійних пісень¹).

Дієві особи.

Алій — зять покійного Пророка Мухаммеда.

Фатима — його дружина, Пророкова дочка.

Хасан
Хосейн
Зейнеба
Кольсума

} їхні малі діти.

Сельман — вірний Аліїв слуга.

Садівничий — доглядач Фатиминого саду.

Абу-Бакр — халіф після Мухаммеда.

Омар — його приятель.

Хайдар — халіфів полководець.

Голос з Мухаммедової могили.

Люди в мечеті.

I.

В Аліевій господі.

Алій (молиться) Господи! яка туга мене обіймає! — і мене, і мою дружину Фатиму! Відколи Пророк одійшов туди, де вже не вмирають, Фатима аж сохне, і спина її вгинається під тягарем скорботи. Закотилося наше ясне сонечко навіки, і тільки в день Останнього Суду знов нам зазоріє.

Фатима. Боже! дай мені швидче піти до моого батька! він єдиний був мені потіха на землі в скорботах моїх! Не хочеться мені вже й свого короткого віку доживати!.. Во животіти на світі, коли Пророк помер, це-ж для мене наче гріх непрощений.

Алій. Еге-ж! хто живе на світі, коли Пророка нема, той наче вербллюд, що в пустелі заблудив. Пророче Божий! спитай наше невтішне серце, що з ним

¹) Для зразку я подаю переклад таємійної пісні про те, як одібрано сад-Фадак од дочки Пророка-Мухаммеда, Аліевої дружини, незабаром після Мухаммедової смерті (632). Переклада зробив один з моїх слухачів 1906 року, що як професорував у Москві, в Лазарівському Інституті східних мов. Не може бути сумнівів, що перекладач мав перед собою не тільки перський текст, ба й Ходзьків переклад (в збірці «Le Théâtre Persan» 1878).

зродіється, — і воно дасть тобі відповідь тільки болем та слізми. Наше серце нічого іншого не бажає, як піти з'єднатися з твоїм серцем. Відколи ти нас покинув, єдина наша товаришка — то туга: і вдень і вночі вона наші уста гірко своїми устами цілує. Ой, нашо ти нас покинув!

Фатима. Душечко моого батька! печаль мене гризе, наче лихий пан свого раба мучить. Дітоньки! ану ходіть до мене, розважте мене. Іди-но сюди, Хасане, увесь удягнений в чорне!.. Прийдіть сюди, донечки мої, в темну жалобу вповиті. Принесіть сюди одежду вашого діда..., зросім-обіллім її нашими слізми гіркими!..

Зейнеба. Боже, зглянися на мою маму! Хай вона душою оживе!..

Фатима. Зейнебо! та дай-но мені одіж моого батька! Коли вже його ми згубили, то погляньмо хоч на те, що по нім залишилося... Ось тюрбан моого дорогоого батенька. Оде — його плащ. Хочеться мені напнути його тюрбан як намітку собі на голову, а плащем я свої груди обгорну. Ви-ж, дітоньки, беріть його кухоль... ну, отак... беріть його перстень з печаткою... Його чотки... Покинте голову поцелом і держіть ці зостанки побожно... Боже-Господи! ми-б оддали і наші душі і наші голови, коли-б заворушилася складка єдина з цього священного плаща.

Алій. Заклинаю тебе, Фатимо! Покинь лиги слізози, цей плач тебе знесилює. Довірсь Богові-Утішителеві!..

Фатима. Ану сини мої, покличте сюди садівничого, що доглядає саду моого батька. Нехай він мені щось розкаже про квітник мій любий.

Садівничий (увіходить). Мир тобі, дочки Посланника Божого! Зволь сказати, чого тобі треба?

Фатима. Добрим гостем будь, — а мій батько буде твоїм заступником в день Останнього Воскресіння... Чи добре ти поливаєш садок? Чи підводить кожен нарцис свою бліду голову?

Садівничий. Знай, високочесна Пророкова доно, що через мене сад твій повене не квітів, а перлин та рубінів. Скрізь — білі нарциси й червоні ліонії. Троянда сумуюча, що тебе довго не бачить, серце своє скривавила, аж кров звідти капотить. Приди, кинь на бідні квіти єдиний погляд з очей твоїх — нехай вони усміхнуться!

Фатима. Хай тебе Бог поблагословить! Ти-ж про мої квіти добре дбаєш, слізми їх своїми поливаєш.

II.

В господі у Абу-Бакра.

Омар. Володаре! сміливко пануй над Сирією. Пророка на світі вже немає. Алій журиться та й журиться, аж потонув у журбі. Заволодій халіфатом: замкни Алія в його господі, а сам сідай на престолі Посланника Божого!

Абу-Бакр. Твоєї розумної поради, Омаре, я охоче слухаюся, тільки-ж — здається мені — годилося-б зачекати, нехай тая сім'я одбуде всі дні своєї жалоби.

Омар. Ну, що ти кажеш! Як чекатимеш, доки Алій одбуде дні жалоби, то він півдесенько стане понад усіма і викорінить нас так, як викорінюють погану траву з лиця землі... Ні, не чекай, а сміливо заволодій халіфатом!

Абу-Бакр. Добре ти кажеш, Омаре, тільки ж мабуть ти забувся, що Пророк своїм заповітом одписав халіфство Алію. Нехай-но Алій з'явиться перед народом, заразісенько його й проголосять на халіфа.

Омар. Отож і треба дбати, щоб цього не було. Ще як Пророк був живий, не вірив нам Алій і нас стерігся. Тепер він не стережеться, бо його гнітить журба. Другої такої нагоди вже далі не буде. Видери у нього халіфство саме-отепер, і всі правовірні простеляться перед тобою.

Абу-Бакр. А хіба ти забув, що архангел Гавриїл співає славу Алієві? Це-ж він сказав: «Як-би не для Алія, то не сотворив-би Бог небо та землю!». І невже-ж ти думаєш, що колись Алій визнає мене за пана!

Омар. А ти живо роби те, що я тобі кажу — і найпередше заволодій Фатиминим садом. Як народ тебе там побачить, так зараз і подумає, що тобі припадає спадщина над усім Пророковим добром. Вже-ж бо люд думу думає очима, а не головою. Раз у твоїх руках буде сад, всі правовірні вважатимуть, що Пророк Алієві не дав спадщини, — і вже більше про нього й не гадатимутъ.

Абу-Бакр. Правду кажеш, Омаре. Ну, то йди і загарбай сад у Фатимія. Але попереду підготуй християн до звістки, що наступником Пророковим — буду я.

III.

На майдані коло саду.

Омар. Гей, християни та чужинці! Слухайте, який був останній Мохаммеда наказ! Він сказав: «як помру я, то моїм наступником і коранським навчителем буде Абу-Бакр. Це вже він людям переказуватиме мої заповіді. Проголосіть його за халіфа». (*До садівничого*). Ну, а ти — забираїся геть із цього саду! Абу-Бакр послав мене одібрati його, бо Фатіма захопила його не по праву. Єдиний, кому припадає все після Пророка, це Абу-Бакр.

Садівничий. Ой, не так воно, Омаре! Я-ж у самого Пророка був тут садівничий. Щей садок — тільки Фатимин, більше нічий. Яке-ж ти маєш право мене звідсі виганяти? (*Омар його жене геть*).

IV.

В господі у Абу-Бакра.

Омар (*до Абу-Бакра*). Все йде як-найкраще. Чого ми бажали, все сталося. Я вирядив велику ватагу людей, щоб вони тебе проголосили за халіфа в мечеті. Я вигнав Пророкового садівника із сада.

V.

В Аліевій господі.

Садівничий (*увіходить. До Фатими*). Шановна донько нашого Пророка! Омар оце вигнав мене з твого саду. Він своїм бичем похлястив мені очі, я аж засліп од крові. Швидче щось треба тобі вдіяти, а як ні, то втрастиш свій сад.

Фатима (*до Алія*). Володаре! недостойний Омар силоміцю заволодів Пророковим садом. От як нас кривдять!

Алій. Нащаслива пані, світло Пророкових очей! зачекай, потерпи трохи! Душа моя хоч і як страждає, не може не відчувати твого горя, але покладім усю нашу надію на Бога.

Фатима (*молиться*). Захисти нас, Пророче! Твій народ — нас переслідує!. Вийди, батьку, з могили і подивися, що мені вчинив Омар! твого садка, мою од тебе батьківщину, він у мене забрав, а доглядача побив!..

Хосейн (*увіходить*). Що це за перлини течуть на твоїх щоках, мамуню? Хіба ще якась нова біда скоїлася?

Фатима. Еге-ж, дитинонько. Омар, цей клятий собака, заволодів садком, що я так його любила.

Хосейн. Бодай я краще загинув, ніж мав-би бачити таку кривду!

Фатима. Не журися, Хосейне, Бог — наша оборона. Піди скажи тому негідникові-Омарові: «Само небо Всешильного Творця впаде тобі на голову, коли ти зважишся сказати, що сад Пророка Господнього — твій. Лихий кривднику! моя маті сносила мене до тебе, щоб сказати: «Не смій накладати на Пророків сад твої нечестиві руки!»

Хосейн. А коли він мене не послухає, то що робити?

Фатима. То ти йому скажеш: «Мерзений собако, не смій ламати наказів Пророкових! Бійся Божого гніву за те, що одкидаєш слово того, кого був послав на землю Бог».

Хосейн. Піду до Омара, матінко, і що ти звеліла, те йому й скажу.

VI.

Коло сада-Фадака.

Хосейн (*приходить до Омара*). Несправедлива людино, на що ти хочеш захопити Пророчий сад? На що ти кривдиш його дочку? Роби те, що наказав Мохаммед, і слухайсь його, гайдкий псуко!

Омар (*іронічно*). Світло очей Пророкових! Проти Божого наказу я йти зовсім і не хочу. Але-ж на престіл Пророка зійшов Абу-Бакр, і вже-ж я мушу слухатися моого нового пана. Пророк своїм заповітом наказав, щоб Абу-Бакр перейняв його спадщину й владу. Тому сад-Фадак — тепер добро Абу-Бакрове.

Хосейн. Самозванче! що ти одкажеш Пророкові в день Страшного Суду? В той день твое лице стане таким чорним, як оцей чорний злочин, що ти зробив!

Омар. Забирайся геть, Пророчий внуче, або я скажу зарубати тебе на місці! Іди плакатися до твоєї матери. Вона-бідолаха чекає тебе, мріюча про загублені для неї розкоші халіфства.

Хосейн. Будь проклятий, байструче! Оці нечестиві слова, що з твоїх уст виходять, посилють тобі стежку до пекла.

VII.

В Аліевій господі.

Хосейн (до Фатими). Доню Божого Пророка! Я переказав тому мерзотному собаці те, що ти мені звеліла. Та його відповіди — я не смію тобі переказати.

Фатима (до Алія). Сину Пророкового дядька, що ж робити? Як одібрати назад нашу спадщину?

Алій. Не допомогу я тобі принесу, тільки свою тугу й гіркий сум, доню Апостола Божого. Заспокійсь і не бійсь, і не журися більше. Кожне твое зідхання збільшує той вогонь, що й так мене палить.

Фатима. То дозволь мені самій піти до того проклятого пса-Омара. Може, мої слова, туюю підказані, щось удіють? Дерево, посадоване в ґрунті доброму, кінець-кінцем дає плід. Може, серце того людця жалю зазнає й змилується?

Алій. Іди, а з тобою підуть наші сини, наші дорогі душі. Та візьми й те, що написав рукою власною сам Пророк. Нехай-но самозванець прочитає цього священнего рукописа, з Пророковою печаткою!

Фатима. Діти мої, самоцвіти Божого престола! Ваше ім'я лунає на небі із уст блаженних святих. Ходім разом до Омара.

VIII.

Коло саду-Фадака.

Фатима (до Омара). Омаре, я прийшла до тебе, щоб ти мене добре вислухав. Чи ти визнаєш, що я Пророкова дочка? Батько помер, я сиділа-сумувала серед своєї жалоби, а ти у мене одібрав сад-Фадак!.. Ти потоптав під ноги всяку правду і мої права! Хіба-ж Мохамед не був моїм батьком? Знов же, Алій — хіба не мій чоловік? Хіба Посланник Божий не мені одписав заповітом сад-Фадак?.. Ось візьми прочитай це писання, підписане й припечатане самим Пророком, і вчини, собако нетямущий, волю моого батька!..

Омар. Пречиста Пророкова дочки! Сад-Фадак навіки вискочив з твоїх рук. Ти його загубила без повороття. Звичайно, що тобі його шкода, але-ж це по правді: Абу-Бакрові, Пророковому наступникові, единому припадає на спадщину все його добро.

Фатима. Омаре, та хоч почервоній од сорому! Сиротят пожалій! зглянься на очи дітей! (Показує на Хасана з Хосейном). Ти ще можеш одвернути

од себе кару Божу: обмий свої злочинні руки, доки ще цілий не запоганився!.. Подивися на письмо й печатку моого батька, ...того, за ким я сумую в жалобі моїй! Не додавай мені мук!

Омар. Фатимо! ти вбога і беззахисна, — то нехай-же твоя мова буде тихіша!.. Халіфство належить Абу-Бакрові, і ми ненавидітимемо вас аж до Суду Вічного! Той халіф, що запанував, од сьогодні вступає в владіння Пророковим добром. Слово мертвотої людини — таке саме ніщо, як і його тіло. Тому я цей рукопис деру на шматки (*Дере заповіт*).

Фатима. Злочинцю! ти загинеш так, як загинув через тебе рукопис моого батька. Тебе вб'є душогуб, розріже живіт тобі і викине на вітер твої тельбухи! (*Одходить*).

IX.

В господі у Алія.

Фатима (*вертається до Алія*). Князю-леве святої віри! Всенька світова надія тільки на тебе. Ти своїм мечем нищиш ворогів Божих, ти один знаєш розгадку всіх людських загадок... Так знай: Омар подер власнопис моого батька!.. Що робити?

Алій. Дочко Божого посланника! Людина, що зважилася подерти Пророкове власноручне писання, загине од ґінджаля, і вже йому уготовано місце в пеклі, в геені вогненій.

Фатима. Але-ж треба спробувати іще що-небудь!.. Іди-но в мечет і зайди на казальницю, де проповідував Мохаммед. Виголоси так, як він, молитву правовірним. (*Алій не йде*).

X.

В медінському мечеті.

Абу-Бакр (*посередині мечету, вдається до правовірних*). Нехай кожен уважно слухає, що я казатиму. Я — Абу-Бакр, пан цього мечету. Я батько Аїші, вдови покійного Пророка. Як кидав Мохаммед цю оселю сліз і туги, то призначив мене вам на халіфа. Держіться моєї віри, і я буду вашим заступником в день Страшного Суду. Вважайте мене надалі за свого імама, бо я ваш голова і світський і духовний.

XI.

В Алієвій господі.

Сельман (*вбігає до Алія*). Ой ти, кому посланець Божий покинув своє добро на спадщину, а я хай впаду як жертва за тебе!.. Ти сидиш собі в своїй хаті і плачеш, як годиться, за Пророком, а того не знаєш, що робиться в місті! Абу-Бакр намагається одібрати у тебе право на халіфство. Всі люди голосно визнають його за халіфа. Затъмарилося сонце правдивої віри!.. Покинь цей похоронний будинок і твердою стопою зайди на казальницю. Забалакай до людей твоїм могутнім голосом — і не дай, щоб халіфство вислизнуло з твоїх рук.

А лій. Ой, ще-ж і земля не присохла на могилі Пророка Божого!.. Я все пытаюся, аж собі не вірю: невже справді він нас навіки покинув? ...То як-же я можу стати на казальниці, де так недавнечко він сам стояв? Коли-б я послішавсь як-найшвидше зробитися його наступником, то це було-б кощунством. Та за слізми й голос у мене тремтить: я й не зміг-би промовляти з казальниці.

Фатима (увіходить). Алію, друже Божий, князю Божого царства, батьку моїх діточок! Чого твої очі аж кров'ю зчервоніли? Яка дума в тебе?

А лій. Любая моя дружино! сяйво небесне, світло очей Пророкових, джерело всіх добродетелей, понад усі янголи найчистіша Фатимо! Абу-Бакр оце, зійшовши на святу казальницю... проголосив себе за намісника Божого. Сум та нудьга пориває мою душу.

Фатима. Вставай-бо! нехай твоя рука міцно схопить меча і зрубає голову всім самозванцям! Вдар на них наче грім з неба — і розплещи по світу їхню нечестиву кров!..

А лій. Сама здорова знаєш, що відваги в мене досить. Тільки-ж я ще не одбув усього оплакування так, як годиться. Оця релігійна повинність і каже мені не виходити з дому.

Фатима. Ні, не можна тобі сидіти в своїй хаті і нічого не діяти! Покажися перед людьми, нехай самозванці аж пополотніють!.. Через тую кривду, що вони нам діють, я готова померти з сорому!

А лій. Добре! зроблю так. Тільки-ж понесу їм слова миру й супокою. Сини мої, ідіть за мною! Ходім до мечету — зробити, що Бог наказав. Там з казальниці я виголосчу ектенію-«хотбу».

XII.

В медінському мечеті.

А лій (з казальниці). Правовірні люди! Ніхто окрім мене не може бути Пророковим наступником. Слухайте-бо! адже я приятель Божий, і, після Пророка, я ваш голова. Ось моїх двоє синів, самоцвітів Божого престолу; тільки задля них Бог створив небо і землю. А ось священна книга Коран, що Господь послав її нам з неба. Я приніс сюди цю збірку, вона має бути керманичем для всіх нас. Я її позбирав аркуш до аркуша, цілу. Чи ви пригадаєте Пророкові слова: «шануйте цей Коран і поважайте його так, як ви мали-б поважати мене самого»? А ви що чините? Не встиг Пророк померти, а ви збираєтесь в святому мечетові задля чого?

Омар. Твоя правда, Аліє: що ти позбирав до купи порізнені аркуші Корана, посланого од Господа з неба на керування людям, то це заслуга твоя, не чия. Тільки-ж кому твій Коран потрібен? Хто прохав такої твоєї ласки? Сховай свою працю собі самому, а нам вона не потрібна!

А лій. Люди Божі! Дуже лихе діло ви вчинили, що проголосили нового халіфа передше, ніж скінчилася жалоба за Пророком. Невже ви-мусулмани забулися, як Пророк казав: «Я тільки прапор святого города, а Алій — двері.

В дальших віках Алій те, що я. Колючка, що вколе його в ногу, мене коле в саме серце. Хто буде ворог Алієві, буде ворог мені самому».

О м а р. Марні твої змагання, Аліє! нікому про тебе й гадки нема. Що сталося, те сталося. Уже всі люди знають, що халіфство більше не належить вашому роду. Бачиш оцю незчисленну силу люду? Вони з доброї волі голосно визнали Абу-Бакра.

А л і й. Послухайте-но, правовірні! Бог мене обрав на наступника своєму Пророкові. Це стверджено в Мохаммедовому заповітові, і відколи помер Мохаммед, нема в вас іншого еміра окрім мене. Тільки я, а ніхто інший, можу сьогодні стояти на чолі святої одправи Божої і проповідувати на казальниці нашого святого міста. Так наказав Бог, така була остання воля в Пророка. Пречиста Пророкова дочка — вона моя дружина; а оце двоє синів, що мені Бог послав через неї. Хіба хтось інший зможе назвати стільки прав на те, щоб бути Мохаммедовим наступником?

О м а р. Знай, що Абу-Бакра наші люди вже проголосили за халіфа. Тепер він уже порядкує над нами як слід — і іншого ми не бажаємо. Визнай його і ти за свого законного пана — і тоді нічого не бійсь: він тебе простить.

А л і й. Тільки я можу здобувати навіяння Господнє і об'являти його людям з цієї казальниці! Я єдиний володар державного трону! Килим царської благодаті належить тільки мені! Я — бджолина мати в уліку правовірних. Бог мені доручив дбати про те, що він сотворив. Він мені дав титло «Друга Божого», а Пророк заповітом своїм передав мені дар чудотворного дихання. Я — емір правовірних!

О м а р. Всі ці самохвальства не допоможуть тобі ані трошки. Вертай додому і занеси туди свій Коран. Веди розмову із своєю книгою, а тут ти нікого не переконаєш. Покинь своє божевільне честолюбство! Так уже доля судила. Ну, бувай здоров!

А л і й. Мусульмани! я виходю з вашого гурту і несу з собою святий Коран, якого ви не хочете. Тільки-ж добре нам'ятайте, що правдивого тексту Корана уже серед вас немає, бо я його забираю з собою!.. А ти, що звеш себе і олововою оцього одуреного народу! ти-ж брешеш, сине всякого лиха! (Алій виходить з мечету).

XIII.

В господі у Абу-Бакра.

О м а р (до Абу-Бакра). Чи я-ж тобі не казав, що чоловік Пророкової дочки виступить проти тебе? Він одкинув тебе перед цілим зібраним людом. Ти піколи не будеш певен своєї влади, доки цей чолов'яга житиме. Коли він ще раз поговорить з народом, він його переконає, він його зворушить! А тоді нам настане край, бо народ його проголосить за халіфа!

А б у - Б а к р. Твоя правда. Не можна гаяти ані хвилини. Побіжи однукай, куди Алій заподівсь. Та він, мабуть, замкнувсь у себе вдома. Приведи його сюди водею чи неволею. Коли-ж він не схоче кидати своєї хати, то заразі сінько підпали оселю, а Алія притягни сюди хеч-би й налігачем!

XIV.

Перед Аліевим домом.

Омар (підходить до Алієвих дверей). Агов, Аліє! виходь-но з хати і впзнай Абу-Бакра за халіфа. Сльозами нічого не пособиш. Піди й прилучи свій голос до голосів усіх мусулман. А ну, швидше двері одчиняй!

Ха́лід. Мабуть нікого нема в цім домі?.. чи, може, веі хто тут живе — поглухли? Коли Алій не вийде з цієї хати, то я її підпалю!

Фатіма (виходить до них). Чи не сором тебе, Омаре, нахвалятися, що спалиш будинок самого Пророка? Ще-ж вода, якою Пророк на молитві обмивався, не висохла на кам'яних плитах підлоги, а ти грозишся цю господу спалити!.. Невже ти зважишся спалити оці двері, що їх навішав на петлю архангел Гавриїл?!.. Омаре, негідний Омаре! невже ти не соромишся приходити сюди та й ображати жінку в Аліевому харемі?!

Омар. Шідп скажи Алієві, що його кличе халіф.

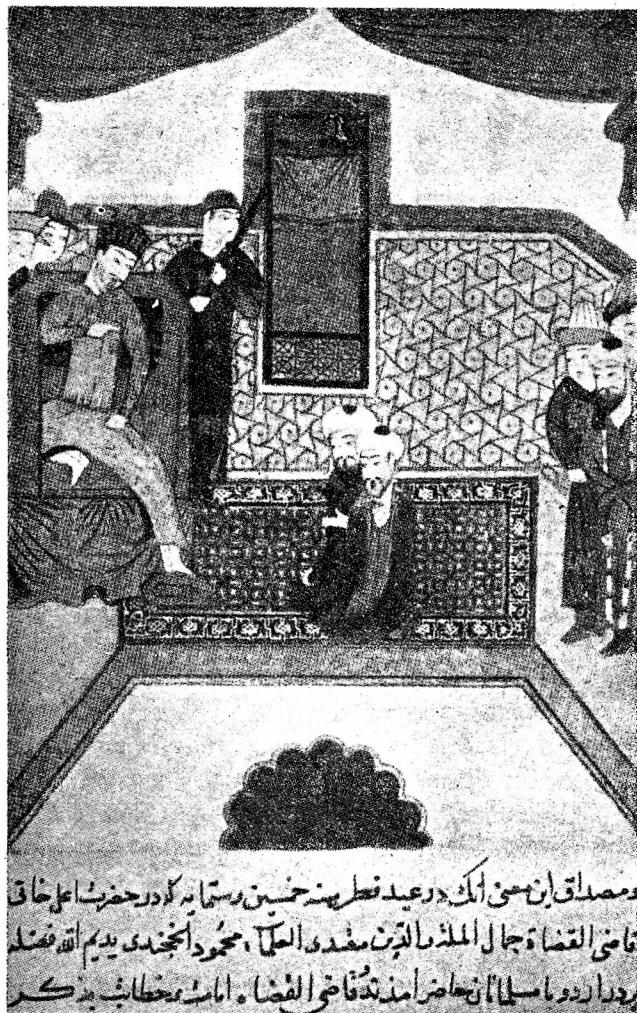
Фатіма. Алій тужить і хоче залишитися на самоті. Іди геть!

Омар. Пророкова дочки! то ти забороняеш мені увійти до цього дому?!

Омар силоміцю вдирається до Алієвої господи (малюнок з розвеханської збірки Паїз. Нац. Бібл.)¹⁾.

Ой, побачиш зараз, хто я такий! Я зараз силою вломлюся до твого харему і введу звідти Алія на налигачі.

¹⁾ Переказ запевняє, що Омар, хвищувши ногою в двері з усієї сили, вибив їх, аж вони одскочили і вдарили Фатіму в живіт. Вона була тоді непорожня — і як стій дитину скинула. Див. у о. Раф. дю-Мана 1669 (вид. Шефер, 1890), ст. 50.

Фатима. Ісюко невірний!.. Чи-ж ти посміеш увійти до недоторканного харему?!.. Чи ти забув цей стих з Корану: «Не входьте до Пророкового дому»?¹⁾.. Чи ти не знаєш, що тут живе його дочка?!

Омар. Вчини мою волю, або горе буде цьому дому!

Фатима. Боже, заступи нас од цієї лютої людини!.. Батьку! з височини своєї небесної оселі хіба-ж ти стерпиш, щоб якийсь негідний невіра смів кривдити тою доню?!

Омар. А ну, Халіде, підпаляй цей будинек. У мене нема охоти більше балакати з бабою.

Фатима. Пророче!! Омар твою оселю підпалив!!... Мерзотнику, ти-ж робиш кощунство над домом Пророкової доньки!.. Аліє, прийди й подився на цього нечестивця, що дере запони твого харема (*Омар б'є її Гіндэсалом*). Ой! цей злочинець поранив мене!.. Рятуйте!.. Аліє, поможи! Твій будинок валиться на твою жінку й на твоїх дітей!

Алій (уєїходить). Заспокійсь, люба дружино, ось тут я і твої діти. Розплющ очі, подивися на нас.

Хосейн. Дорога мамо, що за знак — оця пролята кров?! Що це за рана в твоєму боці?!. Xто тебе так лuto поранив?

Зейнеба. Бідна мамо! зіприся на твою дочку. Ти-ж нас не покинеш? еге, не покинеш? бо що ми робитиме без тебе, беззахисні!

Фатима. Ні, донечки мої, я вас не покину... А коли-б я померла, то подбайте про свого брата-Хосейна. Ти, Зейнебо, будь для всіх другою матір'ю, наче я сама... потішай їх у журбі... Завдав мені рану — Омар. Життя мое потроху гасне. Немилосердна Омарова рука розбилла золоту чашу моїх днів...

Хосейн (до *Омара*). Кате! Ти геть поруйнував нашу оселю, та нашо ти й мою матір поранив?!. Ти не червоніш, що скривдив жінку, та яку жінку! дочку твого Пророка?!. Нашо ти її вдарив?.. Ну, так пий, душогубе, кров тієї жінки, що ти вбив!

Омар (до *Алія*). Ну, ото такий наш герой?.. Куди-ж поділася сила твоєї руки, що колись так зручно шаблею володіла? Чого ти ховаєшся в темному закутку?.. Іди краще до мечету, голосно визнай Абу-Бакра, а тоді ти могли б любісінько повернути додому.

Алій. Проклятий собако! Хіба-ж ти не чув Пророкових слів: «Єдиний володар — то Алій»?

Омар (до своєї ватаги). А ну, посмійтесь в бороду цьому чолов'язі і скрутіть йому руки... Робіть те, що я вам наказую! Накиньте йому на шию налигач і тягніть його до мечету! Нема чого жаліти такого!

Алій (до *Омара*). Омаре! Бог од тебе одвернеться. Твої беззоромні очі всякий стид одкинули. Ти забув усе добро, яке мав од Пророка. Забув його добро й його слова!

Сельман. Омаре! чи ти Бога вже не боїшся?! Во ім'я Господа, шануй священну Аліеву особу! шануй Пророкову сім'ю!

¹⁾ Коран XXXIII, 53: «Ля тадхолю бойута и-Набійїн, илля аи йу'зана ля-ком» = «Не входьте в Пророкові хати без дозволу».

А л і й. Щить, Сельмане! роби, як я. Нехай цей кат чинить, що хоче. Я знаю, чого він бажає, але він не зможе одхилити мене ані на волосинку од того шляху, яким я повинен іти. Мої кати не могтимуть скаржитися, що я їм якесь лихо вчинив. (*Покірно хоче йти за Омаром*).

Ф а т и м а. Омаре, куди ти ведеш Алія?!... Куди ти ведеш Пророкового наступника, святого над святыми, що дістався до твоїх рук?!

О м а р. Дичина в моїх руках, вона од мене вже не втече.

Ф а т и м а. Батьку! зійди з неба, щоб помститися за безчестя твоєї сім'ї... Ще хвилина — і я помру. Чому вони мене одразу не вбивають!

А л і й (молиться). Пророче, посланиче Божий! поглянь, що діється з твоїм наступником, з твоїм двоюрідним братом! Омар його тягне до твого мечету, налигавши за шию, скрутавши руки! Дочка твоя валяється в своїй крові з розкритим боком... Що буде з нашими бідними діточками!

Г о л о с і з м о г и л и. Аліє, не забувай моїх передсмертних слів! не піддавайсь вогнєві свого гніву, бо він міг-би запалити цілий світ. Візьми мене за руку і сковай в цій свою, бо Абу-Бакр і всі самозванці були-б затремтіли, як-би були побачили її. Нічого не бійсь, така воля Божа. Хай буде, що буде, терпи! Правда, наче тая вода в збаламученому ставку, знову стане ясна-чиста. (*З могили висувається рука*).

А л і й. Пророче! я доторкнувсь до твоєї руки, і вона мені одчинила двері до того, що має статися... Але подивися на сина твого дядька! Твої безсоромні вороги скрутили йому руки і так ведуть його. Подивися, як Алій страждає в муках! (*Він іде за Омаром до Абу-Бакра*).

XV.

В господі у Абу-Бакра.

О м а р. Ну, халіфе, я тобі привів Алія. Скажи одно слово — і його голова під ударом моєї шаблі покотиться до твого престолу. Одішли його на той світ, до мерців.

А л і й. Проклятий Абу-Бакре! нащо ти мене сюди вівкав? Яке лихо я вчинив, що ти мене так переслідуеш?

А б у - Б а к р. Я сказав привести тебе сюди, щоб ти мене визнав за законного голову. Віддай мені тую пошану, яку треба віддавати намісникові Пророковому.

А л і й. То з тебе халіф?! то з тебе намісник Пророка Божого?!... Та за яким це правом?! На підставі якого Коранового стиха? Розгорни-но Коран, пошукай!.. Та ти не посміш! адже Коран говорить тільки за мене самого! Хто з нас, чи ти, чи я — чоловік Пророкової дочки? Хто батько його внуків? Хто з нас двох допоміг Пророкові побороти його ворогів? Кого з нас двох Пророк назвав «прапором Божим»? Ну, що-ж ти мовчиш, проклятий самозванецю?

А б у - Б а к р (до Омара). Друже, од страху я аж тримтю. Зроби щось, що настає моєму халіфуванню кінець. Постав Алія на коліна під катову шаблю. Це єдиний спосіб, щоб він визнав мою вищість.

Омар. На коліна, Алію!.. Простягни свою шию, і, коли ти Абу-Бакра не визнаєш за свого халіфа, я тобі одрубаю голову!.. Твої години полічені. Швидше будь слухняний, щоб дітей не залишити сиротами! Вибирай одно з двох: або визнай Абу-Бакра, або розлучайся з життям!

Алій. Мовчи, поганий невіро! Якби-що Пророк з глибу своєї могили не наказав мені бути спокійним, ти давно вже був-би лизав порох на землі, собакою проклятий! Але я себе здержу і дивлюся з погордою на вас, негідних ідолопоклонників!..

XVI.

В Алісвій господі.

Фатима (*сама в своїй хаті*). Де-ж ти, Алію?.. Дай мені почутти твій голос солодкий!

Кольsuma. Омар сказав звязати нашого тата і потягти його до мечету.

Фатима. Ну, так я надіну на себе плащ і намітку Пророкову, нехай тій невіри подивляться на ці святі зостанки і змилосердяться. Ти, Зейнебо, підеш зо мною... Ходім з риданнями до мечету!

XVII.

В мечеті.

Фатима (*приходить до мечету і вдається до Абу-Бакра*). Коли ти нарешті покинеш переслідувати Пророкову сім'ю?.. Ой, Абу-Бакре, ти колись понесеш тажку кару за твої ненавидні вчинки! Омар так само заслужив страшну кару — і вже од неї не втече. Але ти... — нащо ти забув Пророкові слова, якії ти колись був збирав з такою пошаною?.. Ти стоїш над кручею! Гей, спинися, бо загинеш!

Омар. Аліє, стань на коліна... отут, під мою шаблю,... і прочитай передсмертну молитву, бо з одного маху я тобі голову одітну.

Алій. Ні, Омаре, не ти мене загубиш! А в тім, я підхиляюся божественній волі нашого Господа. Нехай буде воля Його (*стає на коліна й молиться*).

Хосейн. Тату!! нехай краще я замість тебе помру!.. Омаре, мерзений кате, мерзотний чолов'яго! Розвяжи ці верівки, що обкрутили моого батька!

Алій. Фатимо, скажи Хосейнові, щоб він не голосив. Хай він марно не сумує, бо волосинка єдина не спаде з моєї голови, коли того Бог не захоче.

Фатима. Абу-Бакре! як сміють так негідно поведітися з членами сім'ї Пророкової?! Нащо хтять посиротити моїх синів, оце світло очей моїх? До чого оцей ганебний налигач на Алісвій ший? Алій-лев, двоюрідний Пророків брат — це-ж твій пан! Невже я мушу швиргонути тобі в голову Пророкову намітку? Невже з моїх одчайних криків має затримтіти мечет і вівтар?!... Бійся того, що вчинять мої жалі, коли я, простоволоса, розтріпана, почну взвивати до неба і накликати на валі голови Божу близкавицю! Бог мене почує, бо Він справедливий і невблаганий. Одна іскорка моого гніву спалить твій люд, і од усіх залишиться тільки жмінька попелу.

Сельман. Пророкова дочко, вертай додому і не бійся за свою сім'ю. Хай буде над нею милосердя Боже. Алій зараз прийде до тебе. Іди.

Фатима. Ні, я не покину свою дружину! я не можу його залишити, коли він стоїть на колінах перед катом. Я піду до могили моого батенька благати його допомоги.

XVIII.

Коло Мухаммедової могили.

Фатима. Пророче Божий! захисти нас, урятуй нас!.. Володаре людей і духів, підведи свою голову з могили і подивися, як Алій стоїть на колінах під мечем у каті!.. Обратуй нас, Пророче, од рук цих нечестивих душманів!

Голос із могили. Народе лютий і несправедливий! Нехай ваші кощунні руки не торкаються того, хто мій наступник! Дайте спокій людям моєї сім'ї! не турбуйте моєї душі в могилі!.. Згадайте мої останні слова, а як ні, то рука Божа оджене вас од джерела своїх благ.

XIX.

В мечеті.

Абу-Бакр. Слухай, Омаре: адже ті вогненні слова, що промовляє Фатима наче серед пропасниці-тарячки, попалалять зараз наших людей, понижать нашу владу! Її слухає Бог. Скинь з Алія ці віжки, помилуймо і його дітей, а сами ходім геть, мирно одступімся.

Омар. Краще звели мені одрубати Аліеві голову, а тоді я дам добру відповідь і Фатимі!

Народ. Абу-Бакре, скажи Омарові, щоб він випустив Алія на волю! Навіщо ці жорстокості? навіщо брати в пута лева Божого?.. Роби те, що ми тобі кажемо, а як ні, то твоя унертість доведе нас до повстання! Побачиш, як наші мечі повисокують із своїх піхов!

Абу-Бакр. Пусти, Омаре, Алія на волю. Твій нерозумний запал веде до ремствування. От-от вибухне повстання, а винен за все будеш ти! (до Алія). І ци додому та й не думай керувати цим народом. (Алія пускають на волю).

Фатима. Слава тобі, Боже, що ти визволив Алія з' катових пазурів. Наші страждання, нашу кров, наші слізози — ти простив грішному народові.

Алій. Ходімо швидше додому, щоб докінчити все, що годиться, після Пророкового похорону. А нашій ганьбі настав край.

XX.

В Аліевій господі.

Фатима (молиться). Підведи голову, Пророче, і подивися з могили на Алія. Цей лев-переможець у боях, цей підчаший, що наливатиме питва райським щасливцям — поглянь, Омар позбавив його прав! Поглянь, який він сумний, принижений, як його переслідують інвіри, що звязали йому його руки!.. Все це він одтерпів, оцей герой незчисленних перемог!.. Подивися, що вчинив Божому другові злочинець Омар!

в) Шіїтське свято „Омер-кошан“ (= „День Омарового вбиття“) і звязана з ним літературна творчість.

I.

Релігійні проти-Омарівські обряди-фарси.

Коли мюхаммеданські тезійні піеси можна порівняти з західно-европейськими католицькими містеріями «страстей Христових» (чи «пасіями»), то певну аналогію до західно-европейських жартобливих інтерлюдій дають нам перські релігійні фарси, випрямувані проти Омара, соннітського халіфа (634-644).

II.

Закорінена в персах ненависть проти халіфа Омара. Пошана до його вбійника-«Шоджаеддіна».

Свято «Омарового вбиття» в описі д-ра Уільза 1886 (та К. Смирнова 1916).

Ненависть шіїтів до пам'яти халіфа Омара аж на диво сильна: вона з дитячих літ закорінюється у світогляді кожного перса. Серед найсупокійнішої розмови перс, коли йому доведеться вимовити ім'я «Омар», неодмінно додає до цього: «отой, що на нього нехай впаде прокляття! ('Омер, 'елей-хи л-ле'нет!'), або скаже ще гірше, ще поганіше: «Кір-и сегь дер деңан-и 'Омер!» = «Собачий прут хай Омарові в рот!»¹). Малі дитинчата — то й тії вміють лепетати: «Ле'нет бе 'Омер!» = «Прокляття Омарові!»²). А вже-ж і школярі в школах, коли хотять попроситися до вітру, повинні сказати вчителеві те саме «ле'нет бе 'Омер!» (= прокляття Омарові!) — і вчитель пускає їх на двір, щоб вони зробили, що їм треба³). Серед гулянок, серед фізичних вправ, наносячи останній удар, начеб-то випускаючи останню стрілу з лука, перси промовляють: «Ну, остання стріла — вона в Омарове серце! тір-и ахпир дер дил-и 'Омер!»⁴). Навіть освічені

¹) або, як перекладає Олеарій (1639, кн. V, розд. 38): «Testiculi canini sint super os illius». Див. рос. переклад П. Барсова (М. 1870), ст. 904.

²) чи, там, «ле'нет бе р 'Омер!» — як записав од дітей о. Рафаель дю-Ман. Див. Його Estat de la Perse en 1660, вид. Шефер, Пар. 1890, ст. 50.

³) Цей курйозний звичай, широко розповсюджений в обихідці теперішніх перських шкіл, має за собою не менш, як 150 або 200 літ давності. Морієр у своєму побутовому романі «Хаджі-Баба Іспагані» (російський переклад, т. II, Спб. 1845, ст. 209) вкладає в уста муллі Надапові похвальбу, що — мовляв — видумав цю формулу для школярів його прапрадіда.

⁴) Див. Шардепову подорож по Персії XVII в., пове видання Ланглэ (Паріж 1811), т. III, ст. 439.

по європейському перси, які звичайно мають чимало релігійної терпимості, заховують до найсмішніших меж тєє упередження або нехіть проти Омара, що загніздалася в них з їхніх дитячих часів. — «Одного разу», — повідає Мальком, — «балакав я про Омара з дуже інтелігентним і дуже нефанатичним персом, та й доводив йому, що Омар це-ж найбільший з халіфів, і що він прислуживсь ісламові сильніше, як хто. Розмовник мій не спорився проти мене, а тільки зауважив: «Геть-усе, що ти кажеш — це правда. Та кінець-кінцем Омар був таки ніщо, як пес».

Нахил у шійтів глузувати з Омарової пам'яти можна простежити здавна досить виразно¹⁾). Можлива річ, що первісним джерелом цієї ненависті було почуття не релігійне, а національне: злість персів проти того халіфа, що підбив Іран і зруйнував славну державу шахів-сасанідів, могутніх хосроїв тих. Сліди такого почуття ще й досі можна постерегти в персів. Не дурно-ж один інтелігентний перс зацитував у листі до Едв. Бравна такий вірш з приводу мокарремського шійтського лютування проти Омара:

Це-ж Омар порозбив хрести могутнім левам нашої лісової гущавини!
Це-ж віп до накорінку винищив рід славного царя Джемшіда!
Лютуємо ми проти нього не тому, що він загарбув халіфство од Алія:
Ні! проти Омарового кодла перси мають іншу, давню ненависть²⁾.

Абу-Лулу-Фіруз, перський раб-ремісник, що вбив Омара в Медіні (644), має велику пошану в шійтів. Дарма, що Абу-Лулу належав до віри християнської, у шійтів його пам'ять — свята, і він тішиться в них почесною назвою Шоджâ‘-ед-дін (= «герой віри»). Висмівання Омарової пам'яти драматично звязується з ім'ям оцього убійника. Правда, московський подорожній Кетов та бельгієць Гемм, згадуючи про відповідні драматичні обряди в Персії 1623-1624 р., не називають ніякого Шоджаеддіна³⁾. Однаке Олеарій 1636-1639 р., подаючи перські легенди про Омарового вбивцю, пише й його ім'я: Schutza Adin⁴⁾). Рафаель дю-Ман 1660 пише те ім'я: Chugea eldin⁵⁾). Згадує за нього і англієць Фрайер 1670-их років, перекручуючи його ім'я на Bobba Shujaw-hundeen і характеризуючи святкування його пам'яти, як «доволі смішне», ridiculous enough⁶⁾). Ця назва серед азербайджанців (у Персії і в російській Закавказчині) вимовляється «Суджа-еддін»⁷⁾, і так само зветься окреме свято, що тоді шійти — в драматизованому обряді — знущаються з Омарової пам'яти.

¹⁾ Про такі глузування див. історичну справку у Гпата Гольдцієра: Spottnamen der ersten Chalifen bei den Schiiten — в «Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes», т. XV (= 1901), ст. 321-334.

²⁾ Edw. Browne: A history of persian literature in modern times (1500-1924), Кембридж 1924, ст. 29. Початок вірша: «Бе-шикаст єОмер пошт-и нижебран-и еджем-ра».

³⁾ Див. у нас виписки з Котова і Олеарія вище, на ст. 11 та на ст. 12.

⁴⁾ Див. опис подорожі Олеарія кн. IV, розділ 36. В російському перекладі І. Барсова (Москва 1870, відбит. з «Чтепій») див. ст. 635-636.

⁵⁾ Estat de la Perse en l'an 1660, вид. Шефер (Цар. 1890), ст. 51. Пор. у нас ст. 17.

⁶⁾ Див. подорож Фрайера (John Fryer) в новому виданні Гаклютового Т-ва (серія 2-га № 39), т. III (Лонд. 1915), ст. 142.

⁷⁾ Та їй у південній Персії відома така вимова, — пор. «Baba sujael din Omar-couch» у Шарденя в його «Другій подорожі з Іспагану до Бендер-Аббасу» 1674, нове вид. Ланґле (1811), т. IX, ст. 94 (пор. у нас ст. 21).

Свято це є відоме і під іншим, звичайним назвищем: «Омер-кошан», — себ-то «день Омарового вбиття¹⁾). Так його звуть однаково чи в північній Персії чи в південній. Звуть його й на арабський лад: «қатл-и ‘Омер». Тепер припадає воно на дев'ятій день місяця ребіоль-еввеля — і тягнеться, звичайно, три вечори; принаймні так зазначив у своїх етнографічних записках Вол. Хв. Мінорський, що мав спромогу додивлятися до «Омер-кошан» у 1902 р. в Казвіні²⁾.

Багатьма сторонами «Омер-кошан» нагадує мохарремське Хосейнове свято. Тільки все йде, як пародія. Ось як, наприклад, його описує д-р Ульз, що додивлявсь до того пародійного свята в Іспагані 1886 року. (В примітках ми подамо декотрі подробиці за книжкою «Перси» 1916 Смирнова, що бачив «Омер-кошан» у Теграні):

— «Коло сцени-платформи (вистава одбувалася в господі одного каджарського принца) сиділо з десятеро жidів-музик», — повідає д-р Ульз. — «За допомогою гуслів, двох барабанів, двох бубнів, двох скрипок та лютні, вони чинили такий галас, що хоч вуха затикай. Перед жidами та сміхачами стояли пляшки з горілкою та вином... От на сцену виходить «люті», або професійний сміхач, що перебрався за муллу. [A. Kr.: тобто за «ровзе-хана»]. Він починає молитувати, перегортаючи чотки, виробляє всякі сміховинні рухи і кінчає комічним казаним, де він перекривлює духівництво³⁾. Тоді сцену обходить процесія акторів під акомпаньемент музики. На чолі йде Омар; він на припоні веде обскубаного пса, а той скавчить. За Омаром посувается його почет, верхами на ослах. Далі янголи та чортяки. Позаду всіх іде шайтан або диявіл. Горішня частина його тіла — заголена і вкрита чорними плямами; обличчя живте, з білим очима й ротом, а на голові роги... Актори розмощуються на платформі. Омар удається до них із промовою, а тоді обідає. Шайтан гостює Омара, доки той упивається геть. Іде низка комічних сцен, що переходят у скажений танець усіх акторів... Апотеозою пісні являється провал Омара та шайтана до пекла... Ця те'зія незмінно кінчається тим, що зроблену фігуру-опудало ненавидного узуратора, укриту фейерверками, уроочисто спалюють, як авто-да-фе⁴⁾.

¹⁾ Це не єдиний випадок того, що в перській мові ім'я свята формується з кінцівкою *ан*. Етимологічно — це те саме адвербіальне закінчення, що відоме, приміром, у слові «бамдадан» (= вдоєвіта, на світанку) — од іменника «бамдал» (= світанок, ранок). Порівн. «Грамматику персидського языка» Мірзі-Джафара, Москва 1900, ст. 137.

²⁾ Тепер В. Хв. Мінорський — професор-іраніст у Парижі в «Школі живих східних мов», а тоді (1902) він був ще моїм учнем-студентом.

³⁾ Докладніш і точніш висловлюється К. Смирнов: «Особий спеціалистъ-комикъ исполняетъ роль роузехана, распѣвая весьма скабрезные стихи; присутствующіе потѣшаются за чаемъ и сладостями». Див. К. Смирнов: «Перси», Тифліс 1916, ст. 109. Зразок тих «скабрезных стихов» ми побачимо нижче (ст. 78-79).

⁴⁾ У К. Смирнова (ст. 109): «Дѣлается чучело, представляющее Омера, при чемъ голову приято дѣлать изъ тыквы, наполненной порохомъ, а все тѣло начинять горючими веществами... Чучело поджигается сзади, и когда пламя доходитъ до головы, то изображающая ее тыква съ трескомъ лопается. Все это сопровождается насмѣшками, неприличными остротами и гикомъ зрителей».

Під час цього свята так само, як при всіх урочистих нагодах, перси мають звичку пускати фейерверк¹⁾.

Бувають ще деякі інші деталі в цім святі, та вони всі повинні виявлятися з дальшого викладу.

III.

Первісно «Омер-кошан» випрямувано було проти омейядського полководця Омара ібн-Са'да (680). Свідоцтва Котова й Гемма (1623-1624); Олеарій 1637; Де Брайн 1704. На грани XVIII і XIX вв. замість Омара ібн-Са'да перси в своєму обряді вже добачають халіфа-Омара; опис Скотт-Уоринга 1803.

Хоч і як психологічно звязується це проти-Омарове обрядове знущання з загально-шітською ненавистю проти халіфа-Омара, а про те, на мою думку, є цілком певні підстави гадати, що теперішнє пародійне проти-Омарове свято випрямувано було в первісній своїй фазі *не* проти халіфа-Омара (634-644), а проти пізнішого (вже аж омейядського) полководця, що теж звався Омар (Омар ібн-Са'д) і стояв на чолі війська, яке вирядив до Кербели (в Месопотамії) проти Хосейнової сім'ї халіф-омейяд Єзід I в 680-ім році, півстоліттям пізніше од епохи халіфа-Омара.

Гадати так можна спираючись на тім факті, що попереду — ще якихсь тому літ триста-двісті — анти-Омарове свято тісно з'єднувалося із святом мохарремським, тоб-то Кербельським, та й одбувалося тоді воно саме-іменно в місяці мохарремі вкупі з іншими мохарремськими те'зійними церемоніями, або на близькому од них часі.

Наведемо декільки прикладів.

У записках московського подорожнього купця Котова 1623-1624 р. ми маємо звістку, що під час тужної мохарремської процесії (яку він докладно описує) «возять на ишакѣ нарядного [= пітучного] мужика, — здѣланъ мѣхомъ да набитъ соломою, и сагадакъ и стрѣлы здѣланы изъ лучины, и на головѣ колпакъ с кистью. А со сторонъ поддерживаются, чтобы не упалъ. И ему ругаютца, и плюютъ на него... Того соломянного мужика вывезутъ на поле за городъ и вынесутъ соломы и неёти, и неётию польютъ, — и сожгутъ, а сами вязьемъ бьютца. А то они празднують клятымъ своимъ: в то время ихъ побили имам-Сеня [= имама-Хосейна]. А что робята кровавы — то его дѣти, а что соломянной мужикъ — тотъ-де ихъ [= Хосейнових дітей] побилъ²⁾. Вони правда, імення отієї солом'яної фігури, отого вбійника Хосейнових дітей, не названо в Котова; як-же винні були за кербельську трагедію і халіф-Єзід, і полководець Шомр, і полководець Омар ібн-Са'д, то у Котова «соломянної мужикъ» міг-би однаковісінко зображати собою будь-котрого з цих трох. Тільки-ж у кожному разі ясно, що коли те опудало звалося таки

¹⁾ Див. д-р Уільз: «Persia, as it is», розд. 23. Російський переклад І. Коростовцева: «Современная Персія» доктора Уільса, Спб. 1887, ст. 218-219, ст. 216, ст. 220 і ст. 221.

²⁾ Див. повну виписку з Котова в нас вище, на ст. 10-11.

«Омар» (а се річ більше ніж певна), то вже-ж воно було *не* халіф Омар, який помер мало не за півсотні літ перед загибеллю Хосейна й Хосейнових дітей.

Те саме, живовидячки, доведеться сказати й за плутану звістку про «ід-и Хосейн» (= «Хосейнове свято») у бельгійця Миколи Гемма, що додивляється до того свята й до десятиденних мохарремських тезій рівночасно з Котовим в Іспагані 1623-1624 р.: «Ід-и Хосейн — той день перси присвячують згадці про смертну кару одного невільника, що вбив' пророка Алія¹). Роблять із соломи постать того нечестивого убійника, вдягають у одіж, простромлюють ніс стрілою і тягають тес опудало по міських вулицях. Нарешті з декількома жовнірськими загонами виносять тую ляльку по-за місто і ставлять посередині свого гурту. Мулла читає священну промову, а люди співають пісні на хвалу Алієві і на проклинання його вбивцям. Потім набиту стрілецьким порохом голову тієї ляльки піднімлють». Це справляють, — каже Гемм, — у початку жовтня, «а 13-го жовтня перси святочно обходять пам'ять того, як Хосейн, Аліїв син, загинув у безвідді». — Автодафедний фейерверковий обряд над солом'яною фігурою, описаний у Гемма, це-ж очевидячки був той самий обряд, про який, багато точніш, написано у Котова (того самого 1624 р.). Як-же Котов виразно зве свого «соломянного мужика» убійником не чиєї сім'ї, тільки Хосейнової («імам-Сеня»), то треба гадати, що й Геммове солом'яне опудало зображало собою убійника не Алієвого, а Хосейнового. Та не дурно-ж Гемм (чи, там, його екслерптор Лят 1633) несвідомо — серед плутанини — заховав для нас цікаву подробицю — що те автодаф є зветься у персів «ід-и Хосейн» = «свято Хосейнове». Значить, коли-б перси, палючи тес солом'яне опудало, думали були тоді про якогось Омара, то вже-ж не про халіфа-Омара, а тільки про Хосейнового душогуба — Омара ібн-Са'да²).

Ніяких сумнівів у нас не залишиться про це, коли ми звернемо увагу на один уступ у Олеарія (1637), де він пише про руїну міста Рей (там, де тепер Тегран): «У зруйнованому Рей земля зовсім червона й неродюча. Причина тому, кажуть перси, буда така: за часів великого святого Хосейна жив один славний воєначальник, на ім'я Омар-Са'д (Omarsaad). Як Езід-песер [и-Моавіє]³ виступив проти Хосейна війною, то серед усіх витязів у Медині не знайшлося нікого, хто був-би зважився воюватися проти Хосейна, людини з Мохаммедового роду, високосвятого мужа, — і зваживсь на те тільки вищезгаданий Омар. В нагороду йому пообіцяно та й одписано на спадкову власність місто й область Рей, бо він здавна вже бажав володіти ними. Якже-ж у тій війні розбито й убито Хосейна саме через той загін, що на чолі його стояв

¹⁾ Плутаниця у Гемма полягає тут у тому, що він зве тес свято «Хосейновим» («ід-и Хосейн»), а разом з тим каже, що згадують тоді убійника Алієвого (отже не Хосейнового). Повніш див. Геммове оповідання у нас вище, на ст. 12. Пам'ятати треба, що Геммове оповідання ми маємо не в авторовому первописі, а в тому екслерпті, який дано в Лятовій компіляції «Persia» (Лейд. 1633).

²⁾ А в тім, і до Алієвої загибелі халіф-Омар теж був непричетний, бо, коли вбито Алія (661), то халіф-Омар (уб. 644) уже сімнадцять літ лежав під землею.

³⁾ У Олеарія — тільки: «lesid Peser», себ-то «Езід-син». Треба розуміти: «Езід, син Моавіє» (= «Езід песер-и Моавіє»).

оцей Омар, то, на кару йому, земля тая [рейська] зчервоніла як кров і обернулася в неплодочу. І так вона й досі визначає собою невинно-проляту Хосейнову кров»¹⁾.

Зовсім виразне свідчення про те, що обрядовий автодафедний солом'яній Омар це був *не* халіф-Омар, ми знаходимо у голландця Де Брайна, що дуже докладно списав нам іспаганські мохарремські свята в травні 1704 р. Про перший день мохаррема він каже²⁾: «Сьогодні перси почали одбувати жалобу за святым Хосейном, сином Алія та Фатими, єдиної дочки Мохаммедової. Ціле місто одягається в жалобу... Проповідник [на вулиці] — вихваляє святого та оповідає про його подвиги й чудеса. Другий проповідник примошується на скількись східців нижче од першого; він ще й од себе голосно виспівує хвали Хосейнові... А на розі тієї стіни, де ми стояли, примостили велику фігуру, непогано зроблену, набиту соломою. Тєє опудало мало репрезентувати собою Хосейнового убійника, на ім'я Омар, — і його попалили над вечір у багатьох місцях губернії» (т. I, ст. 217-218). — Отже цілком ясно, цілком безперечно, що те солом'яне опудало, той «соломянний мужикъ» (як його звів Котов 1624) — це мав бути *не* халіф-Омар, а тільки омейядський полководець Омар ібн-Са'д.

Відколи-ж, із якого часу, перська фанатична свідомість замінила у цій фарсовій, народійній містерії ненавидну особу кербелльського полководця-Омара на ще ненавиднішу особу — халіфа-Омара? Коли-ж саме перенесено це свято з місяця-мохаррема на інший місяць, на день пам'яти «Шоджаеддіна», Омарового вбійника («Омер-коші»)?

Треба гадати, це одбулося на грани XVIII-XIX в.

От, приміром, у Скотт-Уоринговій звістці 1803 р. про таке вародійне анти-Омарове свято в Шіразі ми маємо опис усього того самого, про що писали в XVIII віці Котов і Гемм і Де Брайн, але вже з халіфом-Омаром. Не завадить навести тут точні слова Скотт-Уоринга:

— «В половині біжучого місяця [автор приїхав до Шіразу в червні, і це був тоді мусулманський місяць ребіоль-еввель, а мохаррем 1803 р. припадав ще на квітень] перси святкують смерть халіфа-Омара. Для цього вони споруджують просторий амфітеатр, ставлять там як-найогидніше, як-найпоганіше опудало-потвору і починають йому з усікими лайками докоряти, на що він усунув пророка-Алія, законного Мохаммедового наступника. Вичерпавши проти нього всі лайливі промови, які їм підказує ненависть, вони як стій кидаються його бить камінням та палічям і розшарпують на шматки. І от виявляється, що в середині тієї ляльки повно накидано сухого варення. Народ, що брав акторську участь у тім негіднім фарсі, кидається на ласощі, як неситий. — Переказують, що такий самий фарс одбувається в декотрих округах Індії»³⁾.

¹⁾ Олеарій, книга IV, розд. 34; в російському перекладі П. Барсова (М. 1870), ст. 625.

²⁾ Про ціле мохарремське свято виписку з «Подорожей» Де Брайна див. в нас вище, на ст. 22-26. Користуємося ми амстердамським французьким виданням 1718 р.

³⁾ Див. французький переклад: *Voyage de l'Inde à Chyras, traduit de l'anglais de M. Scott-Waring* (Париж 1813), розд. IX, ст. 65 (= т. III серії «Voyages en Perse»). Цей уступ із Скотт-Уоринга позабаром передруковував Журден (Am. Jourdain) у своїй енциклопедичній «La Perse», томик IV (Париж 1814), ст. 73-74; а вже мабуть із Журдена передрукував L. Dubœux у своїй всезірці «La Perse» (Париж 1841), ст. 395.

Як бачимо з цього Скотт-Уорингового опису 1803 р., анти-Омарове свято вже цілком оділилося тоді од мохарремського, і центральною фігурою ставсь безперечно халіф-Омар, не хто інший. І одтоді, протягом цілого XIX віку, ми в цій пародії-фарсі маємо вказівки вже тільки на халіфа-Омара.

IV.

Занепадання проти-Омарового пародійного свята в Персії у ХХ в. Запис пасквільного «Плачу за Омаром» у В. Мінорського 1902 р. (в Казвіні). Уваги К. Смирнова 1916 р. (в Теграні).

Треба завважити, що в ХХ столітті, за наших часів, оце свято драматизованого знущання з Омара мабуть чи не занепадає.

Воно-бо може вільно одбуватися не скрізь, а тільки по далеченьких закутках. Можна його вільно справляти в межах російської Закавказчини¹⁾, можна його справляти в провінціальних містах північної Ірану (такий — Казвін), тільки-ж у столиці Персії, у Теграні, перське правительство подбало за те, щоб викорінити той звичай, з попані до посольства соннітської Туреччини, яке перебуває в шахській столиці: адже будь-що-будь, а турецьке посольство то єдине посольство в Персії²⁾. Тому, пряміром, коли Едв. Бравн у своїй «Літературній історії Персії» (I, Лондон 1902), оповідаючи про Омарову загибелъ од руки раба-перса, завважає про радісний спомин цієї події серед пізніших персів через свято «Омер-кошан», то він разом з тим висловлює виразний сумнів, чи зацілів «Омер-кошан» взагалі будь-де в Персії до наших днів³⁾.

З огляду на такі сумніви я залюбки подам тут дві цікаві вказівки: одну — В. Ф. Мінорського 1902 р., другу — К. Смирнова 1916 р. (Цю другу я вже трохи й використав на ст. 73).

Попереду наведу тую рукописну замітку, що мені дав В. Ф. Мінорський, як повернувсь перший раз із Персії 1902 року.

— «Я межу заувідчили, пише В. Мінорський, що свято «Омер-кошан» не викорінилося в Персії з звичаю. В початку цього 1902 р. довелося мені бути в Казвіні, саме в той час, коли воно справлялося... Пускалися ракети, над вечір видко було багато людю, що вийшли на прохідку, і чути було спів. Я почав перенитувати — і виявилося, що в день «Омер-кошан» є звичай співати особливі вірші, де на злоповісного халіфа сипляться лайки та дуже ненідхвальні епітети. Один мій знайомий «кетхода» записав для мене зразок цієї літератури».

¹⁾ Про давніший спосіб святкування пор. своєчасно-написану статтю мірзи М. А. Сафієва: «Баба Шуджа-эль-динъ» у «Закавказскомъ Вѣстникѣ» 1854, № 46.

²⁾ Всі інші представники держав у Теграні — це поіросту «посланці», «повномочні міністрн», тільки-ж не послі.

³⁾ E. G. Browne: A Literary History of Persia, Lond. 1902, ст. 203: [Umar's death]... a fact which even at the present day is recalled with satisfaction by the more fanatical Persian Shâ'ites, who, at least till very lately (отже-ж про теперішні часи Бравн не має певності) used to celebrate the anniversary of 'Umar's death (called 'Umar-kushân) much as Guy Fawkes' day is celebrated in England».

Ми дамо український переклад того запису В. Мінорського. Це страшенно-пасквільний, повний знущання —

Плач за Омаром.

Хай що-хвилини лупають прокляття над тобою, Омаре!
Хай тобі в бороду смородять гучно, а в губи тихенько!

Тъху на твою бороду, Омаре,
І на спідню губу твою.
І на загривок віри твоєї,
І на всіх твоїх родичів, Омаре!

Ти сидиш верхи на тій палиці, що росте в тебе з-поміж ніг.
Твое сидіння передерлося аж до пояса.
В пекло ти підеш, пегіднику!
Хай кожна жива тварина напустить смороду, ніби жертву, на честь тобі!

Тъху на твою бороду, Омаре!
і т. д. (Прислів той самий).

З туги за тобою цілий світ заколотивсь:
Стрункий стан у екскремента аж зігнувся, розлучившися з тобою.
Хоч-би скільки я на тебе паскудив — усе буде обмаль.
Ну, та ще наверну куну,—nehай буде жалоба за тобою!

Тъху на твою бороду, Омаре!
і т. д.

Довго ти ласував, гризучи кінчик кала.
Аж ласощі твої зіпсувалися, світові на славу.
Зад твій стався піхвю для довгого чужого прута.
Порох тобі на голову, а оце — по потилиці!

Тъху на твою бороду, Омаре!
і т. д.

Ніхто на світі не бачив такого як ти педераста:
Губи твої аж падто довго грішили содомським гріхом.
І через те — борода твоя посивіла,
А своєї звички ти все-ж не залишив.

Тъху на твою бороду, Омаре!
і т. д.

Гей ти, почувако відхожих ям! вони — тобі оселя.
Там у кутку — притулок твій,
Сеча та рідке кало — от що вдягає члени твої,
А тверде наше кало — то корона, що квітчас твою шапку.

Тъху на твою бороду, Омаре!
і т. д.

Гей ти, бороданю з обпаскудженою бородою!
Присягаюся душою твоєю! тєе паскудство — то для тебе заморська краска-«хенá».
Хай обидва твої вуси йдуть у зад кульгавому Османові!
А біла борода твоя — під сидіння!

Тъху на твою бороду, Омаре!
і т. д.

Ковінъка, що в твоїх руках — це-ж осячий «прут».
 Підперезуєшся ти кишками з осла, а його шлунок — то тобі «қаба»¹⁾.
 Не журися, що в тебе така «қаба»,
 Осяча шкура — твоя «аба»²⁾.

Тъху на твою бороду, Омаре!
 і т. д.

Хай усі люди на світі напаскудять тобі на голову!
 Хай усі осли встремлять свої прути тобі в «двері»!
 Вічно твій образ перебуває в гені огненній.
 Нема тобі порятунку, Омаре!

Тъху на твою бороду, Омаре!
 і т. д.

Низький зводнику! чадо жовтовухого собаки!
 Безсоромне осля, що своїм задом торгує!
 Ти раз-у-раз тратиш глузд через чоловіків.
 Хай на тебе впаде прокляття Боже!

Тъху на твою бороду, Омаре,
 I на спідню губу твою,
 I на загривок віри твоєї,
 I на всіх твоїх родичів, Омаре!

Для ілюстрації цього плюгавого віршування, що його співають на свято «Омер-кошан», варто подати народну повірку, яка стосується до цього самого дня і яку записав там-таки в Казвіні не хто знов, як В. Хв. Мінорський, а саме: коли-б за отакої днини, днини Омарової пам'яти, зачала якась мати людську істоту, то це було-б нещастя для світу, а тому, наче-б то, дозволяється на той час содомський гріх («леват»). Мабуть, цей забобон, що його записав Мінорський 1902 р., стойть у певному звязку з давненьким шійтським переказом, що, ніби, содомію («игламі») дозволяв халіф Омар офіційно³⁾.

На великий жаль, В. Хв. Мінорський не позаписував тих сценічно-театральних подробиць, з якими одбувалося в Казвіні 1902 року оте на-смішкувате свято «Омарової загибелі». Цікаво було-б довідатися, чи починався спектакль там у Казвіні пародією на прологове побожне казання мохарремського мулли-ровзехана та комічною процесією-обходом круг сцени на манір релігійної процесії мохарремських тез'їйних фанатиків і чи одбулася в Казвіні така самісінька драматична вистава-фарс про Омарів загин, яку обмалював був Уільз 1886 року. Але що всі отакі драматично-фарсові деталі ще й досі не повиводилися в Персії, це ми вже могли побачити з іншої новішої звістки про теперішній «Омер-кошан», чи — там — «Ҕатл-и 'Омер», що датується п'ятнадцятьма літами пізніш од звісток В. Мінорського. Бо ми вже, як цитували Уільза 1886 р., то за одним заходом позначили були й те, що писав 1916 р.

¹⁾ «қаба» (в татарській вимові «хаба») — довгий, широкий одяг, спереду одкритий. Здається, що московське «охабень» можна стимологічно зблізити з цим словом.

²⁾ «аба» — широкий плащ з прорізами для рук, без рукавів. Звичайно «аба» буває біла, — що одилося на нашому українському терміні «габа».

³⁾ Такого шійтського переказа про Омара констатує о. Рафаель дю-Ман у своїм описі Персії 1660 року (видав Ш. Шефер, Париж 1890) ст. 51.

про «Омер-кошан» К. Смирнов, людина, яка дуже й дуже близько відзначає Персію. Жив він у столиці-Теграні. Свою звістку про «qātl-i ‘Omer» починає він такими словами:

«До числа свят, котрі тепер потроху одпадають, належить катл-и Омер 9-го ребіоль-еввеля. Це — ганьбування пам'яти узурпатора-Омара. Теперечки, відколи взаємовідносини поміж соннітами та літніми покращали, а разом з тим відколи матеріальне становище всіх персів погіршало, оцей празник, дуже антипатичний — додамо, не має більше характеру прилюдного, і за цілів він тільки в ендерухах [= внутрішніх приміщеннях] декотрих багатирів» (ст. 109). Даді К. Смирнов оповідає про подробиці, з якими це проти-Омарове свято одбувається: про Омарове опудало з гарбузовою головою та фейерверками в середині, про комика, що кощунно п'ярекривляє побожну проповідь мохарремських «ровзеханів», про гучне паління того опудала. Це все ми вже подали вище, на ст. 73.

V.

Радісний для перса день «Омарової загибелі» — щасливий для всякого починання.

Зазначмо при нагоді, що «Омер-кошан», як день роковин радісної для шіїта події — Омарової загибелі — вважається у персів за день щасливий для всякого почину. Ще Морієр у своїй «Подорожі до Персії» зазначив, що для виїзду англійського посольства з Теграну перси навмисне вибрали день 7 травня 1809 р., бо саме на 7 травня припадало тоді радісне свято Омарового вбиття¹⁾.

---

¹⁾ Див. у Морієра розд. 14, початкові слова, є й французький переклад: *Voyages en Perse, en Arménie, en Asie Mineure, fait 1808 et 1809 par Jacques Morier* (Пар. 1813), — там, див. т. II, ст. 1.

г) Світський театр.

I.

Кумедіантські штуки-«театлід».

Фарс про «Омарову загибель», «Омер-кошан», хоч належить до драматичних витворів сміховинних, будь-що-будь звязується з ідеєю релігійною і тому так чи йнак являється містерією.

Але єсть у персів зовсім світські кумедійки, що їх грають базі'яри, тоб-то кумедіянти. Такі піески нагадують собою західно-европейський репертуар Полішинеля або російського Петрушки. Ми наведемо про такі кумедійки декільки звісток з подорожніх XIX віку, щоб говорити їхніми-таки словами.

Весною 1812 року, під час війни росіян із персами, їздив од російського командування на Кавказі один посолець до Тебріза в північній Персії, щоб нав'язати мирові пересправи з шахським сином Аббас-мірзою. Як приїхав він до Тебрізу, то його запрохали в гості до тамошнього беглер-бега, в його заміський сад, на спектакль, що — кажучи словами того послаця — заміняв собою в Персії комедію. «Двоє персів були акторами. Один продавав горщик кислого молока, а другий, передягаючися в кожній сцені по-інакшому, приходив до першого, щоб купувати молоко, — та й кожного разу він силувався його в купця вкрасті. Цей фарс надзвичайно розвеселив перських глядачів, що аж душилися од сміху всі, не виключаючи й самого беглер-бега, особливо коли наприкінці купець помітив, що покупець його обкрадає, але злодій обіляв йому кислим молоком цілій його вид. Отак закінчилася піеса під гучні оплески глядачів, що наївно питалися в мене, якої я думки про одіграний спектакль. А для закінчення спектакля з'явився перс та й кинувся в ставок поруч дому; він показав там декільки зручних штук, заринаючи в воду і знов виринаючи, і викликав нові оплески»¹⁾.

Ів. Березін (1842) у своїм «Путешествіи по съверной Персії»²⁾ пише про один вечір у тегранського багатого перса: «Тут я побачив у перший раз перських комедіянтів («базі'яр»-ів). Шопереду розвеселяв глядачів старий музика, що грав на бубон. Він комічненько наслідував перську військову музику, нявчав по котячому, тавкав по собачому, робив з бороди величезні вуса, і т. інші. Потім надійшли актори, — звичайно, що все чоловіки. Вони виставили

¹⁾ Див. французькі листи того російського послаця: «Relation d'un voyage à Tauris en 1812», як додаток до книжки: «Lettres sur le Caucase et la Géorgie, suivies d'une relation d'un voyage en Perse en 1812» (Гамбург 1816), ст. 328-329.

²⁾ Путешествіе по съверной Персії И. Березина, Казаль 1852, ст. 288-290.

перську комедію («теклід»). Її зміст становили пригоди перського купця, що до нього силоміцю наймається в прикажчики один пройдисвіт. Він обдирає свого хазяїна, а потім того купця обдирають дарога, кетхода, вартові та дервіші; і все це — тільки тому, що купець такий боягуз, як і всі перси. На-прикінці вистави прикажчик добувається і до хазяйнового харема. Всі оті сцени велися дуже жваво і дуже природньо. Шкода тільки, що дія комедії одбувається в низькій сфері, і непристойні вислови сплютаються у акторів градом; та це в Персії байдуже: хто добре знає східні норови, той відає, що історія Карагъёза та хаджі-Айваза, яку грають у Царгороді, теж повнісінька непристойних сцен, а проте вона дуже правдиво обмальовує і дуже детинно висміває народні норови. Нижче ми побачимо, які зручні актори з персів¹⁾, а тут завважимо, що комедія в Персії дуже стародавня: молодий перський евнух Багой розважав Олександра Македонського, передягши в жіноче вбрання. — Окрім кумедіянтів виходили на сцену у Баба-хана [= господаря дому] чудові негливани (= силачі). Один з них тримав руками тонку й дуже довгу високу наряду, що сирилася на його пояс, а другий — стояв сторч головою, на горішньому кінці палюги, тримаючися за неї руками.

«На виставі було окрім нас багацько глядачів на подвір'ї і на терасах: в Персії такий звичай, що кожна вистава — привселюдна».

II.

Лялькова комедія.

— «Окрім фарсовых комедій», каже той самий Березін²⁾, «єсть у персів фокусники-«хоккебаз»-и та лялькова комедія, що в ній головна дієва особа — це «Шегливан[-и] кечель» = «Лисий силач». Це перський Тартюф, що обдурює цілий світ, особливо духовників. Єсть іще «шеб-базі» = «нічна гра» — теж із категорій лялькових фарсів, де ролю грає турецький султан Селім, що переміг шаха-Ісмаїла. Задля геть-усяких вистав — по містах живуть товариства (трупи) різних штукарів»³⁾.

Ширше про «Кечель - Пегливан» розписується Олександр Ходзько в своїй роботі «Le théâtre en Perse» (надрук. в «Revue Indépendante» 25 липня 1844 р.)⁴⁾, та ми її краще зацитуємо стислими словами відомого історика ісламу Р. Дозі, що підходить до цього явища з соціологічного боку⁵⁾: «Ті фарси, що їх перси так жадібно слухають, аж надто доводять собою, наскільки мало у персів епохи до святощів. «Кечель-Пегливан» — полішинель перського театру — це глибокий лицемір-тартюф. В одній із піес, де виступає цей герой, він заходить до мулли. Має він усі зовнішні ознаки як-найпобожнішого мусулманіна: він не перестає зідхати, молитувати та наводити вірші з Корана. Мулла

¹⁾ Березін має на думці своє оповідання про те'зійні вистави.

²⁾ «Путешествие по съверной Персии», ст. 289.

³⁾ там само, ст. 290. ⁴⁾ Потім Ходзько торкнувсь того самого і в своїй книжці 1878.

⁵⁾ R. Dozy: Essai sur l'histoire de l'islamisme, Лейд. 1879, ст. 472-474.

відчуває, що в присутності такого гостя він і сам навчається на все добре. Починають вони вдвох прогортати чотки, моляться гаряче. Кечель-Пегливан веде богословську розмову; він знає мусулманських святих отців і святі передкази; він уміє оповідати; він розповідає легенди; особливо він напирає на ті факти, які доводять, що духовництво повинно мати добрі припутки. Мулла аж захоплюється гостем. Тільки-ж це не все: з Кечель-Пегливана — поет (поетами бувають більше чи менше всі люди в Персії). І от Кечель-Пегливан оспівує насолоди, уготовані для святих мусулман у раю, оспівує близкучі райські банкети, небесні питва і чудових хурій. Мулла аж надпоривається. Тоді наші двоє святців уже чують передсмак раю. Чотки і коран випадають у них із рук; вони танцюють, п'ють за здоров'я один одного, напиваються до п'яна — і падають на землю. Спитаймося: чи є в Європі якась сцена, де дозволили б таку жзваву сатиру проти духовництва, такий кусливий насміх з державної релігії? І граф де-Гобіно у своїй книжці «Trois ans en Asie» (1859, ст. 226) справедливо каже: «Найідкіші розділи з Раблé — то рожева водичка, коли порівняти з цим!».

Ляльковий театр не є перська видумка. Відомий він у арабів (ми маємо навіть з XIII в. записані тексти трьох чималеньких арабських комедій, з Єгипту); дуже відомий він і у турків (герой — славнозвісний непристойний, але заразом і дотепний «Кара-гъоз» = «Чорноокий»)¹⁾. Гадати треба, що до мусулманського світу зайшов ляльковий театр на початку XIII в. з Китаю²⁾.

III.

Драма європейського типу. Перські переклади російсько-азербайджанських комедій Ахундова. Мольєр по-перськи. Початки власної драматургії.

В XIX віці Персія познайомилася і з європейським типом драми чи точніші — комедії.

Певну посередницьку роль одіграла тут і азербайджанська література, що розвивалася в межах російського Кавказа, під виразним впливом російського письменства, але разом із тим не отримала свого давнього звязку з Персією.

Серед російсько-азербайджанських («татарських») письменників середини XIX віку найбільше визначавсь, особливо як драматург, полковник російської служби Фетх-Алі Ахундов (Ахун-заде, Дербенді; народ. в Нусі 1812, пом. 1878 в Тифлісі). Замолоду він готувавсь до духовної карієри та й здобув дуже путячу освіту в персько-арабському дусі, а ставши з 1834 р. на світську службу (попереду як діловод-драгоман) до російської верховної влади на

¹⁾ Про «Карагъоза» можна вказати чималу літературу навіть по-російськи; дуже вимовні — ст. 8-11 в брошури «Константинопольська увеселенія» В. Мінорського (Тифліс 1903). Чимало «карагъозових» текстів переклав по-російськи М. Мартинович: «Турецкий театр Карагъозъ», Спб. 1910 (110 ст., відб. з «Живой Старины»).

²⁾ Великий матеріал про це згуртовано в праці Георга Якоба (Jacob): *Geschichte des Schattentheaters im Morgen- und Abendland*, Ганновер 1925, 2-е перероблене видання, ст. XI + 284 (з бібліографічним додатком).

Кавказі, мірза-Ахундов безліч перечитав російських книжок та й був великим прихильником писаннів Пушкіна, Гоголя й Грибоєдова. На думку земляків Фетх-Алі Ахундова, таких самих російських азербейджанців як він, «головна заслуга Ахундова полягає в його безсмертних комедіях»¹⁾. Писав він їх в 1850-их роках, під безперечним впливом тих російських театральних вистав, які дуже охоче підтримував у Тифлісі кавказький намісник кн. Воронцов. Щікаво, що в друку з'явилися «безсмертні» комедії Ахундова попереду в мові російській (1853)²⁾, а вже потім — у рідній авторовій мові, по-татарськи (1859; шість комедій укупні з однією повістю)³⁾. Варто навести тую оцінку, яку дають їм сами азербейджанці: «Комедії мірзи Фетх-Алі Ахундова, мов рефлектор, відзеркалюють життя закавказьких татар 30-их і 40-их рр. XIX-го століття. Маючи безперечний літературний хист та й близько знаючи свій люд, Ахундов на-прочуд вірно й талановито обмальовує геть-усякі сторони його побуту. А вже-ж і мова в комедіях Ахундова — то жаве, ядерне й добре оброблене азербейджанське наріччя. Через отую жавість і простість мови, через різновідність і життєвість свого змісту, піеси Ахундова поробилися власністю геть-усієї грамотної публіки; всі їх читають з великом зацікавленням, і кожна з них багацько разів виставлялася аматорами на сцені трохи чи не по всіх містах російської Закавказчини, ба й у Шерсії»⁴⁾.

В перському Азербайджані читалися, а іноді — то й виставлялися, комедії Ахундова попереду по-азербейджанськи, як вони були й написані і як їх найкраще розуміла місцева людність. Тільки-ж за якихсь літ десятеро з'явилося там бажання перекласти ці улюблені популярні піеси на мову перську. Зробив це азербайджанець, не чистий перс, мірза-Джафар Караджадагський; одлітографовано його перський переклад тих «Темсілят» у Теграні 1291 = 1874 р. Одтоді вони, не вважаючи на азербайджанізми в перекладі і помилки проти доброї перської мови, зробилися невіднятною, ніби складовою частиною перського письменства, викликаючи до себе інтерес і в європейцях. За винятком, як бачиться, тільки комедії «Сінара» (= Мерд-і хесіс), всі інші піеси мірзи-Ахундова не раз перекладалися з перської мови (уже не з азербайджанської) на західно-європейські, і здебільша вкупні з європейським перекладом передруковувавсь і перський текст⁵⁾.

Найпередше, через те мабуть чи й не найширше, спопуляризувалася була в Європі Ахундова комедія «Ленкоранський везір», що її наново видано, для шкільної мети, в перському тексті й англійському перекладі

¹⁾ Фридунъ-бекъ Кочарлинскій: «Литература адербейджанскихъ татаръ», Тифліс 1903, ст. 33.

²⁾ «Комедії мірзы Фетъ-Алі-Ахундова», Тифліс 1853 (220 ст.).

³⁾ «Темсілят-и кабуташ мірза Фетх-Алі Ахун-заде», Тифліс 1277 [= 1859]; ст. VI + 290.

⁴⁾ Кочарлинскій: Литература адерб. татаръ, Тифл. 1903, ст. 33-34.

⁵⁾ Зрештою можна іноді назвати європейський переклад і з азербайджанського першопису. Див. в великому Recueil de textes et de traductions (Пар. 1889), що видали паризькі орієнталісти з нагоди VIII міжнародного конгресу, роботу A. C. Barbier de Meynard: L'ours et le voleur, comédie en dialecte turc azéri, publiée sur le texte original et accompagnée d'une traduction, т. I, ст. 103-215.

у Лондоні 1882, ще й із словничком та пояснальними увагами¹⁾. Вона не раз виконувалася, саме за цим шкільним виданням, і в Москві, студентами Лазарівського Інституту східних мов (напр., на сцені «Охотничього Клуба» в 1910 р.) — по-перськи, а не по-азербейджанськи, дарма що студенти-орієнталісти любісінько могли б її грati мовою її оригінала, а не мовою перського перекладу. Цід № 3064 випущено її по-німецьки в відомій лейпцигській Рекламовій «Universalbibliothek». — Після «Ленкоранського везіра» незабаром Европа побачила в перекладі з перської мови на французьку, з додушенім перським текстом, ще три комедії Ахундова (Париж 1886), а саме: «Ведмідь, що злапав злодягу» (= «Хирс-и куллур-басан»); «Судові адвокати» (= «Вокелья-йи морафе́'е») та «Алхімик» (= «Молла Ибраһім-Хеліл-и Кіміагяр»)²⁾. З-поміж цих трьох пісес «Алхімик» з'явився того самого 1886 року і англійською мовою, з-під пера одного з перекладачів «Ленкоранського везіра»³⁾. А трьома роками пізніше у Відні 1889 видано по-перськи з німецьким перекладом: «Мосъе Журдан» — комедію Ахундова за приїжджого професора ботаніка monsieur Jourdan'a та карабагського дервиша Моста'лі-шаха⁴⁾, і передруковано в Індії тільки текст (поки-що, без англійського перекладу) комедії: «Сідляр Юсуп-шах»⁵⁾. Ще минає рік — і виходить англійська збірка з текстом і перекладом тих трьох пісес Ахундова, що доти були перекладені тільки на французьку та німецьку мову: «Судові адвокати», «Ведмідь» та «Мосъе Журдан» (Лонд. 1890)⁶⁾. З-поміж них «Мосъе Журдан» (= Хекім-і небатат ве Моста'лі-шах) вийшов потім окреме, по-перськи, 1893⁷⁾, а незабаром дано англійський переклад пісеси: «Сідляр Юсуп-шах» (1895)⁸⁾. — Інтерес до

¹⁾ The Vazir of Lankurân, a persian play. A text-book of modern colloquial persian for the use of european travellers, residents in Persia and students in India. Edited with a grammatical introduction, a translation, copious notes and a vocabulary — by W. H. D. Haggard and G. Le Strange, Лонд. 1882.

²⁾ Trois comédies traduites du dialecte turc-azéri en persan et publiées d'après l'édition de Téhéran avec un glossaire et des notes par C. Barbier de Meynard et St. Guyard, Париж 1886.

³⁾ The Alchemist, a persian play, translated by G. Le Strange — в «Journal of the Royal Asiatic Society» 1886, ст. 103-126.

⁴⁾ Neopersische Schauspiele von Muhaemmaed G'aef'aer Qarag'adagi im persischen Texte mit wörtlicher deutscher Uebersetzung, Anmerkungen und vollständigem Wörterverzeichniss zum Gebrauche der K.-K. öffentlichen Lehranstalt für orientalische Sprachen hsg. von Prof. Ad. Wahrmund. Heft I: «Monsieur Jourdan, der Pariser Botaniker, im Qarabag», Відень 1889. Ст. VIII + 36 + 34 + 30. — Дуже різку, але справедливу рецензію подав на це Вармундова видання проф. В. А. Жуковський в «Записках Вост. Отдѣл. Имп. Русск. Археол. Общ., т. V (= 1890), ст. 129-132. Додаймо, що дервишеве ім'я в комедії треба напевне читати «Моста'лі», а не «Мест'-лі», як у Вармунда.

⁵⁾ Текст «Сідляра Юсуп-шаха» передруковував у Мадрасі 1889 р. Е. Селль (Sell). Про англійський переклад Е. Росса 1895 див. нижче.

⁶⁾ A. Rogers — Three persian plays with literal english translation and vocabulary: 1) «The pleaders of the court», 2) «The bear that knocked down the robber», 3) «Monsieur Jourdan», Лонд. 1890, ст. VI + LXXIII + 172.

⁷⁾ Hakim-e nabatat and Musta'li-shah, Botanical professor and magician, a persian play, with a vocabulary (1893). Ст. 44.

⁸⁾ Комедію «Jūsuf Shâh» переклав по-англійськи полковник Е. Ross у «Journ. of the R. As. Soc.» 1895, ст. 537-569. — Повість про сідляра Юсупа («шаха па годину») переклав по-російськи П. Фалев — «Восток», кн. 2 (1923), ст. 59-76.

ціс Фетх-Алі Ахундова в їхньому перському перекладі не припинився у європейців і в ХХ в.: в 1911 р. видано в Індії англійський переклад «Адвокатів»¹⁾, а в 1920 р. в Берліні — німецький переклад комедії «Алхімік»²⁾.

Рівночасно з російським драматургічним впливом ішов до перського письменства деякий вплив од класичної драматургії французької (а саме — іменно — Мольєра), тільки-ж не безпосередньо з Франції, а через Туреччину, через приклад турків-османів.

У турків знайомість із Мольєром не є якийсь спорадичний, зовсім випадковий епізод. Французька мова в Царгороді і в інших великих надморських містах Туреччини дуже розповсюджена, читати французькі книжки (принаймні, хоч хрестоматії) має змогу чимало люду, чи то турків, чи то туркомовних греків та вірмен, — і тому не дивниця, що навіть на простонародному репертуарі турецького лялькового «Карагъоза» слідно часом Мольєра. От, приміром, (близько 1850-го року)³⁾ трохи чи не дословно увійшли до Карагъозячих вистав сцена з Мольєрового «Тартюфа» (дія I, сц. 5), сцена із «Скупого» (I, 3), сцена із «Скалевих штучок» (II, 9)⁴⁾. Ясно однак, що простонародні слухачі, турки всяких низьких харчевень, регочучись над своїм популярним Карагъозом, навіть і не подозрюють, що вони слухають направду францзуза-Мольєра, невідомого їм і на імення. Але, от, у 1860-их роках виник серед царгородських літературних кіл свідомий інтерес до того, щоб мати французьких класиків, Мольєра в тому числі, у путячому турецькому перекладі. Був це час жвавої діяльності новозаснованого «Османського Наукового Товариства» (заснов. 1861), де — по статуту — кожен член обов'язково повинен був знати якусь європейську мову. Західно-європейська наука й письменство охоче тоді популяризувалися серед широкої турецької публіки. Поміж членами «Наукового Товариства» видатну роль грав Ахмед-Вефік-паша, літератор-філолог і історик і етнограф (збирач народніх прислів'їв) і відомий політичний діяч, — зроду син помусулманеного жида й матери-грекині, а заразом щирий турецький патріот⁵⁾. З французької мови Ахмед-Вефік-паша наново переклав, чи — там — переробив, Фенелонового «Телемака», а окрім того переклав на турецьку мову аж десятеро Мольєрових комедій, — і в кінці 1860-их рр. вийшло в світ його видання, де містилися: «Міщанин на дворянстві (Жорж Данден)», «Лікар проти своєї волі» та «Силуваний шлюб» (Царгород 1286 = 1869). — Як видно, ті літературні османські настрої Царгорода знайшли собі відгук

¹⁾ The complete translation of the «Wukala-i murafa'a», by E. A. Seaton, Гайдебад 1911 (34 ст.).

²⁾ Der Alchimist v. F. A. Derbendi, deutsch von Leszczyński, Берлін 1920 (18 ст.).

³⁾ Принаймні те, про що ми кажемо, можна вже сконстатувати в Карагъозовому репертуарі середини XIX в.

⁴⁾ Про ці Карагъозові позиції з Мольєра див. статтю А. Талассо в журналі «Molièriste» 1887. І окремою брошюрою — Adolphe Thalasso: Molière en Turquie, étude sur le théâtre de Karagueuz (Пар. 1888). Пізніше усі ці дані поввіхдили в Талассову книжку: Le théâtre turc (Шар. 1904, вид. La Revue Théâtrale).

⁵⁾ Дотепні, хоч і насмішкувату, характеристику Ахмед-Вефік-паші дав В. Смирнов у своєму «Очеркѣ истории турецкой литературы» (1889) у IV томі «Всеобщей истории литературы» Корша й Кирпічникова (Спб. 1892), ст. 526-527.

і серед тих персів, котрі жили в Царгороді або попросту біжче стояли до тодішніх літературних царгородських ідей. Бо того самого 1869 року, коли вийшли в світ оті османські Ахмед-Вефікові переклади з Мольєра, вийшов у світ, у Царгороді-таки і турецькими заходами, перський переклад з Мольєра (Хебіба Іспаганського): «Мердом-Горіз» = «Мізантроп»¹⁾). Видала перського «Мізантропа» в світ турецька европофільська газета «Тесвір-и ефкар», що заснувалася 1861 р. під редакцією Шинасі-ефендія рівночасно з «Османським Науковим Товариством». Хебібів оцей перський переклад Мольєрового «Мізантропа» в деякій мірі можна вважати й не за переклад, а за переробку — на перський побут, на перські норови, з заміною навіть іменнів французьких на перські (Альцест обернувся в Муниса, Селімена — в Фатіну, Філент — в Неім-бega, і т. і.). Тепер те видання важко одшукати²⁾), та навряд, щоб воно і тоді широко було розповсюдилося в самій Персії.

Вже в ХХ столітті виявився інтерес до Мольєра в Персії-таки: одліто-графовано в Теграні перську переробку Мольєрової комедії «Лікар против своей волі» (1322 = 1904). Подбав про це дуже стараний і плодовитий (хоч часами й дуже плутаний або несистематичний) енциклопедист-полігістор Мохеммед Хасан-хан, що носив почесні прізвища — і «Сені‘-ед-довле» і «І‘тимад-ес-селтенé»; оце друге його прізвище підписано й під комедією. Мав І‘тимад-ес-селтенé непохвальну звичку — принаймні в своїх відомих учених історично-географічних словниках — підписувати своїм ім‘ям те, що йому за плату робили найняті на співробітників біdnі вчені люди³⁾); а тому не можна з певністю сказати і про Мольєрового «Лікаря проти своєї волі», чи сам І‘тимад-ес-селтенé переробив його на перське, чи тільки видав у світ чужу роботу. Недавно є. Бертельс у своїй брошури «Персидский театр» (Ленінград 1924) дав російський переклад (ст. 74-80) I-ої дії перського «Лікаря против своей волі», — і тепер навіть не-орієнталісти мають спромогу легко згодитися (бо й не можна не згодитися) з його оцінкою: «По-при всей точности в передаче, це выходит никак не переклад, а близкучая переробка Мольєрової комедии на перські звичаи. Фабула, хід дії, зав‘язка — це все збережено, тільки-ж обстанова, дієві особи, розмови — це все типово національно-перське та й знайомить читача з перським життям мабуть чи не краще, ніж ціла низка оригінальних писанин. А надто цікаво — порівняти перський текст до французького первопису, бо тоді видко стає, як глибоко перська психологія перейняла собою західню комедію» (ст. 72-73).

Найновіщими часами почали з’являтися в персів і свої власні пісні. Які і всі попередні, де знов самісінькі комедії, точніш — сатири, навіть

¹⁾ Точніший заголовок — «Гозариш-и мердом-горіз = Пригоди відлюдника», Царгород 1286=1869.

²⁾ Знаючи це, Едв. Бравн у своїй «Persian literature in modern times» (Кембридж 1924 = т. IV серії) для зразку читачам подав на ст. 459-461, без англійського перекладу, дві сторінки перського тексту з того «Мізантропа» (= акт II, сцена 7-ма). Дивно тільки, що Едв. Бравнові (ст. 462) перекладачеве ім‘я залишилося невідоме.

³⁾ Про цю рису в Мохеммеда Хасан-хана пор. у Едв. Бравна: The press and poetry of modern Persia, Кембридж 1914, ст. 156 та 164-166.

політичні памфлети в драматичній формі. Звяzuються вони найпередше з ім'ям відомого політичного діяча, ліберального перського достойника мірзи Мелькемхана, що сам любив вимовляти своє ім'я на англійський лад: Мальком-хан.

Народивсь мірза-Мальком ще 1833 р., в Іспагані, од батька-вірменина, що з християнства привернувсь до мусулманства. А був його батько один з тих іспаганських вірмен, які ще з часів Аббаса Великого цілою колонією залядунили іспаганське передмістя Джульфу. Батько подбав послати молодого сина в Европу до Парижу, і Мальком здобув там освіту середню і вищу, а заразом захочивсь ідеями масонства, що в 1860-их рр. укривало всеніку Европу своїми ложами. Вернувшись на батьківщину, Мальком вступив на двірську службу до шаха Насиреддіна, для закордонних справ, придбав собі чималу силу-вплив, — і його не раз посылано з дипломатичними місіями до різних країв Європи та до Америки. Разом з тим він став на чолі найпершої масонської ложі в Теграні (вітка Grand Orient). Ложа ця звалася «ферамуш-ханé» = «дім забуття», бо виходачи з засідання перський масон повинен був «забути» все, що він на потайному тому засіданні бачив і чув. Тільки-ж звичайно, що визвольних ідей масонства він не міг забути й по-за ложею, а вже-ж девізою перського масонства була ідея: «Добро людства взагалі, добро перського народу з-осібна»¹⁾. Існуvalа масонська ложа тая довгенько. Тільки-ж конституційні її настрої кінець-кінцем стягли на ню підозріння деспотичного перського правительства. Щоб позбутися присутності Мальком-хана в Персії, вислано його з посольством за кордон в Европу, де фактично він опинився в ролі політичного емігранта, дуже нелюбого для шахського правительства. Тільки після смерті Насиреддіна (1896), знов Мальком-хан у певній мірі зреабілітувавсь перед своїми властями предержащими, та й, попослувавши довший час у Лондоні, зробивсь послом у Римі, де й помер (луже старий, 1908). Таким чином ціле Мальком-ханове життя — то було житя політика, ліберального політика, і всеніка його літературна діяльність — виразно політична; та й мабуть чи не найкраще висловилася вона в тім, що Мальком-хан видавав у Лондоні перську газету «Qanun» = «Закон» (1890), з критикою тодішнього перського беззаконня, з закидами і на адресу міністрів, і на адресу самого шаха (Ясно, що до Персії цю газету не пускали). Отак і комедії, які написав Мальком-хан, то теж картини перської беззаконності, хабарництва і т. і. язв. Тільки-ж задля обережності дія переноситься в першу четвертину XIX в., в давніші часи, які вже ніби-то минули для Персії, — мовляв, відколи там запанував шах Насиреддін.

Одна така Мальком-ханова комедія зветься: «Як гостював у столиці Теграні 1232 (= 1817) року арабистанський губернатор Ешреф-хан». Друга: «Як губернаторував над Боруджирдом Земан-хан». Третя: «Як Шах-кулі-мірза, ідучи на прощу до св. Кербели, загострювавсь у кирманшахського губернатора». Складені вони були всі мабуть іще в XIX в. (бо ще в 1880-их рр., як я був студентом Лазарівського Інституту

¹⁾ Е. П. Ильинъ: «Изъ исторіи масонства въ Персії» — москов. «Древности Восточныя», т. IV, подъ редакцією А. Е. Крымскаго. М. 1913, відд. II, ст. 17.

Східніх мов, мірза Джадар-хан у Москві, людина близька до всіх закордонних перських кіл, казав мені, що в Мальком-хана є й драми, перською мовою написані). Але в світ вийшли Мальком-ханові пісеси доніріо після авторової смерті — попереду частково, в самій Персії, в фельетонах тебрізької газети «Єднання» («Іттихад») 1326 = 1908, а повно — вже аж недавно в Берліні, в серії закордонного перського, дуже прогресивного, журнального видавництва: «Кавé» 1340 = 1922 р.¹) («Кавé» — це орган перської колонії у Берліні).

Перська революція 1908 р. викликала до життя ще декільки перських комедій-сатир. Дещо друкувалося в сатиричній газеті «Ті я тр» = «Театр», дещо — й окремо, як от зовсім нова (десь, 1922 р.) друкована в Теграні комедія Хасана Мофеддема: «Джафар-хан, що приїхав з країни Ференгів (= Европи)²). Мабуть повиходили в світ і ще якісь, тільки-ж через важкі наші знозини з Персією ми не можемо про них знати.

Але уваги гідна річ — все це сатиричні комедії, *не* поважні трагедії. У арабів і турків — європейська трагедія прищепилася, навіть дала дещо таке своє, що залишило й залишає вплив на широке громадянство. А в Персії єдиний тип трагедії, який тішиться вселюдною увагою, це ще й досі старовинна кербелльська Хосейнова трагедія-«те'зіє».

Року 1925, червня 5-го
у Київі.

¹) Мелькем-хан Назим-ед-довле: «Меджмүе-йи монтемиль бер се զիշե-йи тіатр», Берл. 1340; 143 ст. in 8-vo.

²) Про цю я довідався тільки з виноски-примітки Едв. Бравна в його Persian literature, т. IV (Кембр. 1924), ст. 163.

Додаток.

Мохарремські течії в Маку.

В додаток до того, що сказано у акад. Кримського в розділі VI (точніше — на ст. 34-36) та в розд. VIII (ст. 43), мабуть цікаво буде подати їй три фотографії 1917 р. (перших днів жовтня), зроблені під час світової війни — в Маку, невеликій перській окрузі на території старої Вірменщини, недалеко російської Закавказчини¹⁾. Фотографії мені

№ 1. Фанатична процесія в Маку.

ласкало дав для використання й опублікування Ів. Ів. Липський, що тепер перебуває на службі в друкарні Української Академії Наук, а тоді був військовим фотографом 3-ої Заамурської військової залізничот бригади на російсько-турецькому боевому фронти.

¹⁾ Про ханство Маку див. праці В. Хв. Мінорського: 1) «Поїздка въ Макинское ханство въ октябрѣ 1915 г.» (Спб. 1909, вид. Мініст. Закорд. Справ); 2) «Древности Маку. Путевые заметки 1914 г.» (Петроград 1916). Є в нього й окремі статті про Маку.

На знімку № 1 зфотографовано мохарремську священну процесію купи макинців із самомуучениками посередині. Ті двоє, що до пояса заголені, пообтикали своє голе тіло ножами та важкими колодками, застремленими по-під шкуру. Котрий з них у чалмі — той на спині має й ліхтаря, що його причеплено просто до голого тіла застремленою туди англійською булавкою; котрий без чалми — той січе собі голову мечем, і кров дзорить йому на білій хвартух. Іхній сусіда, той що праворуч у білому покривавленому халаті, вже принципив самокатування, обкрутив голову наміткою та й позамащував свої рани глиною. За кожного самоученика — так пояснив Ів. Ів. Липському один перс, — ще його мати, в тяжу бувши, обріклася, що коли їй народиться дитина-хлопець, то він ціле своє життя битиметься в груді за страсних днів «шахсей-вахсей» (бо так звуть це свято). З лівого боку зфотографованої групи (там, де перський воїк з кокардою на шапці) двоє парубків, три-

№ 2. Процесія йде до російського консульства в Маку.

маючи в руці грубий ланцюг з приправленим держалном, б'ють себе тим ланцюгом назад через плече по голій спині. Всі кричать «шахсей! вахсей!» (тобто: «шах[ид]-Хосейн! ва, Хосейн!» = «мученик-Хосейн! ой лихо, Хосейн!»).

В день «шахсей-вахсейського» свята всі шійти наелектризованиі ненавистю проти тих «глурів» («невір»), що вбили Аліеву сім'ю, — і християни, теж «глури», силуються не попадатися на очі фанатикам. Тільки-ж саме тоді 1917 р., за світової війни, Персія йшла вкупі з Росією проти Туреччини, а тому нафанатизована юрба зовсім невороже пішла своюю священною процесією і до садиби російського (отже «глурського») консула в Маку. Фотографія № 2 показує процесію по дорозі до російського консульства. Ідуть один по одному, в повнім порядку; веде перед — їхній староста, побожно стуливши руки. Ідучи, б'ють себе ланцюгами, і то всі в такт. Одежда на спині вирізана, щоб ланцюг бив по голому. На всіх одежина чорна, жалібна, окрім того напівголого, що січе себе мечем. Вигукують: «шахсей! вахсей!»

№ 3 знято в дворі російського консульства, де окрім макинців-мусулман порозміщувалися й російські солдати задля кращої паради.

Посередині, на ношах-марах, що покладені на землю, лежать дві фігури, набиті соломою. Вони підперезані, узуті в чоботи, але без голів. Це мають бути обезголовлені тіла двох «пророків» (так сказав перс-стовмач), Алієвих синів, що їх замучили «г'яури». Окрім тих соломою напханих фігур надає певну театральність і пара коней, що на них були щали

№ 3. На подвір'ї російського консульства.

(чи, там, їздили) «пророки». Коні покульбачені, на них—наполоми, одна—біла, друга—звичайний килим. Коло них і чорні прaporи. Процеесія—це, мовляв, похоронна. Під кінець третього дня (*M. Левч.*: чи таки точно третього?) закопують ті фігури в землю.

Жіноцтва в процесіях І. І. Липський не бачив. Жінки тільки дивляться з барканів та з дахів, і, як процесія переходить поуз них, то вони гірко плачуть, голосять, вигукують.

М. Левченко.

У В А Г А.

До ст. 9, рядок 13, треба додати виноску: Не можу однак не зазначити, що вказівку на театральну містерію добачив у словах Аф. Нікітіна 1475 р. учений, дуже обережний у своїх висновках — акад. І. І. Срезневський. У своїй статті про «Хоженіє за три моря Абенасія Никитина» (= Уч. Записки II-го отдѣл. Академії Наукъ, кн. II, вып. 2, Спб. 1856) акад. Срезневський пише з приводу наведених і у нас Нікітінових слів: «Въ этомъ небольшомъ замѣчаніи скрывается то, что Никитинъ присутствовалъ въ Рейхъ на представлениі знаменитой персидской містеріи, воспоминающей погибель Хусейна, сына Али, внука Магометова, и его семейства... Не напрасно съ темнымъ воспоминаніемъ о містеріи соединилъ Никитинъ и народное преданіе о разоренія семидесяти городовъ, враждебныхъ потомству Али, напшедшему пріютъ въ Персії» (ст. 266).

Хосейнове святкування в Індії.

Чимало звісток про шітеське ашурâ в Індії можна знайти в місцевій пресі. Але я хочу подати тут — в перекладі з турецького — ту ю кореспонденцію, що прислав з Калькути до царгородського тижневика «Себіль ур-ришад» 1914 року (15/IV) дописувач-сонніт:

За перших десяттях днів місяця мохаррема у Калькуті, та й по цілій Індії, одбувається сумне святкування. Шійти збираються вечорами по мечетах, і тут мусли-жалібники оповідають і віршами і прозою про страсті святого імама Хосейна з його сім'янами та прихильниками. Люди, слухаючи, плачуть, ридають, голосять, дико надпориваються та й луплять себе й кулаками й ланцюгами по грудях, по спині. Тільки ж не всі, хто тут є, чинять однаково: прості люди, як б'ють собі кулаками й ланцюгами свої груди й спини, то б'ють з усієї моци, а от котрі заможніші та багатші, то тій ледві доторкаються кулаками до грудей. Через те в сумну картину вливаються сміховинні додатки, свято тратить свою релігійну повагу, і не знаєш, чи сміятися треба, чи сумувати. Якщо іслам справді вимагає, щоб люди трошили собі груди ланцюгами та різали собі голови гінджалами та шаблюками, то чому-ж цього не хтять робити заможніші? А коли геть усе це — тільки новина, незгідна з релігією ісламською, то чому найвищє мусулманське духовництво не заборонить цього? Аж дивуватися треба, що орударі шітеського духовництва, оті що живуть у Кербелі та в Неджефі, байдужісінко ставляться до такого шкодливого безглуздя!

За отих тужливих днів Хосейнового свята ходять по вулицях процесії із значками й прапорами геть-усяких сортів і форм. На прапорах повинується вірші з Корану та такі хадісові слова пророка. Мохаммеда й його сподвижників, в яких шітеські коментатори добачають пророкування про нещастиу долю - загибель імама Хосейна. Місцева, калькутська поліція має баґацько клопоту з тими процесіями. Щоб запобігти заколотові, подовж вулиць простягають по обох боках канати, і гурти фанатиків - самомучеників можуть пересуватися тільки посеред шляху, поміж тими канатами. Вкупні з процесантами йде галаєства музика, з величезними барабанами, що з їхнього гудіння аж вуха луснути готові. Вкупні з шійтами виступають і сонніти, бо тут інший звичай, ніж у Царгороді, де сонніти в таких диких процесіях участі не беруть. Ні, тут сонніти вкупні з шійтами галаєють у цьому святі, в якому зрештою не залишилося ані слідочка туги й суму. Верещать, скажено тарабанять барабанами та й несамовито калічать себе, без усякої віри й перевонання, тільки еліо додержуючися звичаю. При моїх очах розбісона, несамовита отая процесія роздушила-розчавила трьох людей, що трапилися на шляху. І таке трапляється що-року!

У Бомбеї ці мохарремські процесії поробилися такими популярними, що в них беруть участь навіть погани й буддійці. Звичайно, що вони до цього мусулманського свята поддавали своїх штучок. Скрізь по вулицях вони накладають багаття, і от, заголівшісь до пояса, погани тій як-найпобожніш вигукують «Хосейн! Хосейн!» та й любсінко перескокують по вогнях..... А вже індійські сонніти, що беруть участь у жалібному Хосейновому святові, виявляють запалу іще більше, ніж справжні шійти-перси. За страсних днів місяця мохаррема вони ані сами нікуди в гості не ходять, і нікого до себе в гостину не запрохують. Один тутешній сонніт, добрий таки мій знайомий, так і сказав мені: «Коли-б не святі дні ашура, то випадало-б мені закликати вас до себе в гостину. А так — вибачайте!» Тоді й я, впадаючи в його тон, одказав йому: «А якби ви мене й запрохали, то й я з тієї самої причини був-би не зміг навідати вас». І ми побожно попрощалися.

З якого століття Персія знає ляльковий театр?

На ст. 85 я обережно висловивсь: «Гадати треба, що до мусулманського світу зайшов ляльковий театр на початку XIII в. з Китаю». Хто ширше хтів-би познайомитися з цим питанням, того я там одіслав до довголітньої праці Г. Якоба: «Geschichte des Schattentheaters» (Ганновер 1925, тісніш до ст. 39-45).

Тільки-ж варто тут завважити, що, коли я дозволив собі взяти дату: «початок XIII віку», то це я зробив лише із надмірної обережності, зробив лиши тому, що такої дати вже ніяк не можна основрювати. А Г. Якоб у своїй розвідці подав свідоцтва, які дозволяють — і без надто великого вагання — бачити ляльковий театр театр у Персії ще й у XII в., ба може навіть і в кінці XI в.

Про XII вік свідчать нам окремі уступи з дидактичних поем шейха Низамія (1141-1203). Приміром, у своїй поемі «Мехзен ель-еспар», скомпонованій 1178-1179 р.¹⁾ Низамій рівняє людей і все світове — до ляльок, що їх, ховаючися поза запоюю (*«пердё»*), пускає в рух актор-лялькар (*«ло'бет-баз»*); див. Бландове вид. 1844, вірш 1143. Аналогічні цитати наводить Г. Якоб (ст. 42) і з Низаміевої «Іскендер-намé», писаної після року 1197. Таким чином, друга половина XII в., як дата сконстатованого існування лялькового театра в Персії, навряд чи повинна викликати сумніви.

Трохи по іншому стоїть справа з четверостишиям Омара Хейяма (пом. 1123 р.), що в ньому добавчає Г. Якоб (ст. 39) найстарішее свідоцтво про ляльковий театр у персів. В цьому четверостишиї: «Ін черх-и фелек..... — данім» (див. прим. у паризькім виданні Nicolas 1877, № 267 або в петерб. вид. Жуковського 1888, ст. 39) світ земний прирівнюється до чарівного ліхтаря (*«фанус-и хейаль»*), а люди — до фігурок (*«совер»*) на екрані. Тільки-ж чи можна ручитися, що ці вірші справді написав сам Хейям? Як відомо, під Хейямовим ім'ям ходять часто четверостишия т. зв. «бродячого» типу, що повстали вже пізніше од Хейама.

Можлива річ, колись іще згадуватися документальні свідчення, які покажуть таки, що ляльковий театр зайдов з Китаю до Персії справді в кінці XI в., за часів великої сельджуцької імперії султана Мелик-шаха, що обхопила собою всю передню Азію од границь Китая до Середземного моря. Але поки-що — треба кінець XI в. вважати за дату недоведену.

А. Кр.

Друкарські помилки:

- Ст. 22:10. Читати треба «Corneille»
Ст. 31:17. Чит. «із Са'діевого»
Ст. 48:28. Чит. «intéressans»

- Ст. 53:30. Чит. «дає»
Ст. 77:21. Чит. «сумніви»
Ст. 95: 2. Чит. «1—36»

¹⁾ не 1165 року, як думає, за Бахером очевидчаки, Г. Якоб (ст. 41).

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК

МИКОЛА ЛЕВЧЕНКО

ЩЕ ПРО ПЕРСЬКИЙ ТЕАТР

(Окрема відбитка з VII—VIII кн. „Записок Іст.-Філол. Відд.“)

У КИЇВІ

З друкарні Української Академії Наук
1926

[792(55)(09)]

Дозволяється випустити в світ.
Невідмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський.*

Київський Окрліт, № 232. 1926.
Зам. № 2902. Друк. 850 прим.

Ще про перський театр.

Книжка акад. А. Е. Кримського «Перський театр»¹⁾ звернула на себе чималу увагу серед орієнталістів, надто за кордоном. Про це яскраво свідчить та безліч листів, яка не перестає звідусіль надходити і до автора і до видавництва Української Академії. Що правда, значна частина тих листів містить у собі лише короткі компліменти на адресу книжки, без ширших пояснень: «Précieux ouvrage» — характеризує — в своєму листі з Африки — працю акад. А. Е. Кримського Анрі Масе, професор-іраніст в алжерському університеті; «Найдокладніша книга про перський театр» — пише про неї сербський арабіст Фегім Байрактаревич, професор університету в Білграді, і т. и., і т. и. Тільки-ж чимало листів містять у собі не попросту голі похвали, ба й фактичні додатки та реальні уваги, бібліографічні в тім числі. Декотрі з поміж них дуже варто використати печатно; я, це ї роблю, а заразом дозволю собі із свого боку спинитися ще й на тих бібліографічних даних, які акад. А. Е. Кримський свідомо був оджинув²⁾.

От, пише в своєму листі з Парижу Вас. Петр. Нікітін, довголітній консул в Персії.

«Од себе можу пригадати, що живши в Гіляні, в Решті³⁾, я старанно одвідував світський перський театр. Між іншим в осені 1914 р. я був надіслав покійному петербурзькому проф. В. А. Жуковському текст однієї п'єси: «Нетаідж-и москират» (=«Наслідки од піяцтва»), де в п'ятому акті всі дієві особи нищать один одного. Випрохав я той текст у автора, бо для мене цікава була там і сама мова — не літературна, а мова звичайнісінка, повсякденна; особливо гарний тип — одного безпросипного п'яниці («люті»). А релігійну те'зіс бачив я і в глухій провінції, в гілянському містечку Рудесер. Там один з «дієвих трупів» мав замість голови обрубок, пофарбований у червоне; а щоб дати більшої прикраси спектаклеві, той «труп» узув собі на ноги здоровецькі чоботища, що він позичив їх десь певне в якогось рибалки з російських Ліанозівських риболовель; чоботи були добре намощені, по празниковому. Як вам відомо, там у Гіляні дуже пишна буйна

¹⁾ Акад. А. Кримський: «Перський театр, звідки він узявся і як розвивався». Київ 1925. Вид. Української Академії Наук.

²⁾ Здається, не треба й додавати, що — окрім того — цілу низку бібліографічних даних знаю я знов таки не від кого, як од самого акад. А. Е. Кримського, та з чималого книжного скарбу, що ховається в орієнталістичній бібліотеці Української Академії Наук. — М. Л.

³⁾ Решт — надморське місто в прикаспійській Персії.

поросль,— і от, щоб намалювати пальчу пустелю, посыпали сцену соломою. Одбувався спектакль в окремій будові, «хосейційє», що її спорудив один побожний купець. Це було попросту велике подвір'я, четверокутне, обгорожене перистилем, а для почесних глядачів збудовано там було маленьке «бала-ханé». В Іспагані знов я одного видатного сміхача-ахунда¹⁾, що артистично передражнював усіх відомих у Персії «ровзеханів»²⁾ і всі говірки (кашанську, живовидячки, на першім місці); до того-ж він звеселяв персів найнепристойнішими анекдотами, роблячи ad hoc відповідні рухи та підпускаючи звуки».

Із Іспагану в Персії пише Ю. Н. Марр:

«Ваш „Перський театр“ придавсь мені дуже добре саме тепер, через те, що я цього року мав спромогу переслухати на сцені найголовніші тезії та придививсь як слід і прислухавсь до ровзе-ханських проповідей і до релігійних процесій, а вранці в день Ашурá я бачив, як рубаються перси, і сам увесь час перебував тоді серед персів. Як поверну до Росії, то про все це сподіваюся дати замітку». — З цього листу Ю. Н. Марра ми бачимо, що зовсім не справдилися всенікі побоювання К. Смірнова³⁾, ніби тяжкі часи світової війни й політичного заколоту повинні вбити фанатичне Хусейнове свято у персів.

Та навіть в С. Р. С. Р., серед революційних антирелігійних настроїв, не хоче завмирати «Ашурá» з його фанатичними процесіями, самокатуванням і т. і. Проф. М. Е. Слабченко прислав нам ось який опис сьогорічного мохаррэмського свята в Астрахані:

«Традиційне Хусейнове свято відбулося цього року в перших числах липня (на той рік воно має бути 10 днями раніш, і так що року на 10 день раніш, бо в мусулман місяці рахуються за молодиком). Свято це зветься «святом туги»; починається постом, а кінчачеться різаниною. Ріжується лише один день (в спомин дня смерті Хусейна) від 12-ої години до 1 години дня. Б'ються й ріжуться тільки ті, хто дав на це обітницю під час хорування чи взагалі тяжкої життєвої хвилини, так що нині різанина загубила своє історичне обличчя.

«Починається в Астрахані свято так. Всі чоловіки збираються в призначенному місці, куди приводять і коней. Одягнені чоловіки в особливі костюми. Похід іде через ціле місто Астрахан, і посувается до мечету, де процесію зустрічає мулла. На пишно вбраному коні, якого вкрито дорогою попоновою, та ще зверху напнuto дорогим шовковим покривалом, поволі іде тяжко ранений Хусейн, у білому дорожому вбранині. З ран на голові й на обличчі ллеться кров на одіж і руки. З боків підтримують Хусейна двоє його приближених. Позад Хусейна, на носилках, несуть одного за одним двох забитих синів Хусейнових. Носилки вкрито коштовними покривалами, з-під яких видко тільки пишні чоботи забитих. На забитих Хусейнових

¹⁾ шапнового муллу.

²⁾ містерійних проповідників.

³⁾ Див. «Перський театр», ст. 43.

синах посаджено голубів (мабуть прив'язано шнурком). За носилками несуть на руках маленького хлопчика в білому; то — поранений син імама Хусейна. За тією дитиною ведуть двох коней, під розкішними покривалами (коні, мовляв, належали забитим). Ще далі суне 6—7 чоловіка в чорному одягу, з поголеними головами; — то тії сини Хусейнові, котрі лишилися живі. За ними йдуть чоловіки в білих саванах, теж з поголеними головами; ідуть вони невеличкою групою, але двома рядами, по обидва боки бруку. За тим посувается в повному порядку велика група чоловіків, одягнених у чорне убрання, причім одяг на них — подертий по плечах і на спині. Всі вони босі й голомозі. В руках цієї останньої групи — ланцюги, вони їми б'ють себе по оголених частях тіла, або б'ються кулаками в груди. Удари наносять планомірно, в такт. Всі ці флагелянти враз страшенно кричать: «Шахсей-Вахсей!» Все це робиться по дорозі до мечету. Коли ізблизається до мечету, то там, як сказано, їх зустрічає мулла, і він сходить на трибуну. Тоді всі починають молитися й рубатися, для чого тут-таки видаються їм мечі. Поранених і непрітомних підтримують особливими дерев'яними щитами. Порубавши себе отак цілу годину, учасники різанини йдуть до спеціально наготовленої лазні, роблять там омовення, а після того — йдуть додому. — Увечері знов збираются коло мечету, але тоді вже не буває ніяких церемоній чи різанини.

«Цей опис подала мені (=М. Є. Слабченкові) М. Саматова, яка й сама дивилася на сьогорічне свято в Астрахані та ще й розпитувала про нього персів. Саматова обіцяє зібрати відомості, наскільки пошиreno свято в околицях Астрахану, і хоче довідатися про модифікації його і про те — як одбувалося Хусейнове свято за старих часів, а коли можна буде, то знайти й відповідні малюнки й т. и.».

Ті дані, які ми знаходимо в наведеному листі проф. М. Слабченка (чи, там, М. Саматової), не містять у собі по суті нічого нового, але свідчать, що й старе не занепадає в Астрахані, — не так, як по інших давніших шітських осередках. В лютому цього 1926 року, я бувши в Баку, розпитувавсь у бакинських старожилів, чи святкують вони й тепер мохарремське Ашурá так само фанатично, як і колись (згадаймо, приміром, ефектний опис в «Le Caucase» А. Дюма 1858 р.; див. «Перський театр», ст. 35—36). На це мені одказали, що тепер таких процесій одбувати в Баку не можна. Сторож старого шірваншахського палацу повів мене до одного мечету в тім палаці і, з жалем, показав зачинений там текст-и реван. — «Було колись, я сам його носив на процесіях», сумно казав мені він, «а тепер цього вже не можна». Завважити треба, що боротьба проти мохарремських процесій провадилася в Баку і через кінематографічну фільму. Та про неї буде у нас мова нижче, вже аж наприкінці.

Важливий причинок до розвідки акад. А. Кримського — то дуже змістовна рецензія на його книжку, яку надрукував у «Червоному Шляху» (1926, № 1, ст. 271—273) проф. О. Білецький, відомий знавець історії всесвітнього театру. Цю тямущу рецензію ми передrukуюмо тут у повній основі, нічого не вкорочуючи:

«Ми мало знаємо східні літератури, і ще менше маємо уявлення про театри близького й далекого Сходу. Звичайні курси з історії театру, читані по наших музично-драматичних інститутах та технікумах, за раз-на-завжди повзятим шаблоном, починають цю історію з грецького театру Діоніса, з драматургії Есхіла, Софокла й Евріпіда. А тим часом шукання новіших режисерів і в нас і на Заході весь час то свідомо, то несвідомо звертаються до шляхів, якими йшли, а іноді і тепер ідуть театри Сходу. Єврейов раз-у-раз згадує в своїх писаннях і за японський, і за китайський театр. Таїров у своїх «Записках режиссера» ряснно цитує книгу С. Леві про індуську драму. В театрах Сходу приваблює їх незалежність від літератури, їх безпосередність, яка дала їм здійснити той ідеал «всенародного» видовища, за який даремно мріяв європейський театр кінця XIX і початку XX сторіччя.

«Історія перського театру — може не найяскравіша сторінка в історії позаєвропейських театрів, а проте сторінка з багатьох поглядів цікава й поучна. Українському читачеві пощастило дістати про цей театр відомості з рук найлучшого в нашому Союзі знавця перської культури й літератури акад. А. Е. Кримського — в монографії, яка єднає науковість викладу з приступністю його і непідготованому, але звиклому до серіозного читання читачеві. Російською мовою, крім ряду журнальних статтів та сторінок в описах подорожніх — нещодавно про перський театр вийшла невелика популярна книжка Євгена Бертельса («Персидський театр: Ленг. 1923, ст. 93») в серії книжок за східній театр, що їх видає розряд історії театру при Російському Інституті історії мистецтв (вид-во «Academia»). А. Е. Кримський каже, що книжка Бертельса «дуже путяча праця: скрізь видно, що писав її тямущий орієнталіст». Читачеві, який побажає дістати як-найповніше уявлення про перський театр, можна було-б почати читання з маленької книжки Бертельса і перейти після того до ґрунтовної роботи А. Е. Кримського, де він знайде і документи і точне датування і характеристику театральних вистав і переклади деяких зразків.

«Коріння перського театру — з одного боку в скоморошій грі-танцях, що виконують мандровані комедіянти («базі'яри»), з другого — в релігійному культі, звязаному із всенароднім помином Хосейна, сина Алія, одного з перших халіфів, безпосередніх наступників Мохаммеда. Поволі розвиваючись, культ цей сплодив (в кінці XVIII й поч. XIX віку, як гадає А. Е. Кримський) релігійну драму «те'зіє» (траур, жалоба), що не зовсім зникла і тепер. В XIX в. Персія познайомилася і з європейським типом драми, найбільше полюбила і, можна сказати, засвоїла з європейських драматургів Мольєра, видвигнула чимало своїх комічних письменників. Але трагедія європейського типу не прищепилася, і «те'зіє» досі залишаються одиноким типом трагедії, «який тішиться вселюдною увагою».

«Окреме місце займає в Персії ще ляльковий театр — Кечель-Пегливан, що зайшов, можливо, в дуже давні часи до Персії з Китаю, також з репертуаром комедійного характеру.

«Робота акад. А. Е. Кримського і дає, по-перше, докладні відомості про всі ці типи театру і, перш за все, про релігійну містерію, — відомості,

взяті з перших джерел, які автор, здебільшого, цитує повно з первотворів або наводить уривками. В першій частині роботи цікавить його нерозвязане ще питання про те, до якого часу можна приділити виникнення самої драми. Релігійні обряди драматичного характеру мають свій початок в Х—XI в., а може і в давнішім часі, а що-до піес, то їх поважний дослідник (може, навіть з перебільшеною обережністю) не важиться доглянути раніше межі XVIII й XIX сторіччя (1808 рік).

«Далі автор, подає докладний опис типової вистави релігійної драми, що викликає (не без певного натиску з боку організаторів дійства) у глядачів вибух надзвичайного ентузіазму. Тут найцікавіша цитата з листа са-мовидця, одного з учнів авторових, що 1904 року в Теграні особисто спо-стерегав виставу «те'зіє» і релігійні процесії, які супроводять ці вистави і в яких фанатизм учасників доходить крайньої міри.

«Відділ кінчиться широкою бібліографією західно-европейських і ро-сійських робіт про «те'зіє»; в західно-европейських робіт названо тільки найважніші, російську бібліографію,— хоча в ній і «багато всякого мотлоху, дилетантства, тільки-ж вона через політичні умови українського життя являлася досі й нашою власною бібліографією»— автор. наводить аж до газетних статтів. Може варт було, маючи на оці широкого читача, відзна-чити в ній також статті, викликані французькою книжкою Ходзько: «Театр в Персии» С. И. Уманца (Історич. Вестн. 1892, т. 50, дек.) і переклад одної містерії «Смерть халифа Адія» (там-таки, ст. 817 і даліші), а також перекладну статтю М. Данделія: «Театр в Персии» (бібліотека «Театра и Искусства», 1901, кн. 2). З чужоземних робіт, помінених у списку, цікаво було-б і нашему читачеві вказати книжку Ридже-вея (W. Ridgeway: The dramas and dramatic dances of non-european races in special reference to the origin of Greek tragedy, Кембридж 1915), в якій розділ 2-й присвячено перським містеріям, при чім автор наводить цікаві, хоч і спірні, паралелі між ними й поминальними містеріями старо-давності. З французьких робіт може варт було-б відзначити спеціальне чи-сло «Revue Théâtrale» (1905) із статтею А. Талассо, присвячене перському театрству.

«Певна річ, ці вказівки ми робимо не для автора (який їх не потрібує), а для читача, що побажав-би, користуючи з книги, взяти від неї як-най-більше.

«До речі відзначаємо, що автор «Горя от ума» 1820 року також мав нагоду бути присутнім при виставі «те'зіє», про що й оповідав свого прия-теля, великого театрала свого часу, П. А. Катенина: «В Абгарі (велике село між Султанією та Казвіном)», пише А. С. Грибоедов, «пожили трохи під час Рамазана, бачили східню т р и л о г і ю: Страсті Господнього угодника Алія, чули удари дланьми в перси, зойки «Ва Гусейн! О, Фатмэ!» і ин. Я на це дивився, про тебе думав» (Соч. Гриб. изд. Рос. Акад. Наук, III, 137).

«На закінчення ми знаходимо в А. Е. Кримського переклад одної з те'зійних піес «Сад Фатими» (дочки Мохаммедової) і надзвичайно цікаві (нові і для російського читача) відомості про свято «Омарового вбиття»

(первісно малося на увазі одного з винуватців смерти Хосейна, що пізніше, мабуть на межі XVIII—XIX століттях, зіллявся з особою халіфа Омара), і про звязану з цим святою літературою — вірші, які неславлять пам'ять Омара, і театральні вистави. Останній відділ книжки присвячено світському театралю (скоморошим ігранкам, Кечель-Пегливану, драмі европейського типу).

«Нема сумніву, що багата на фактичний матеріал, цінна обережними і добре перевіреними висновками, книга акад. А. Е. Кримського зацікавить не самих лише орієнталістів, а і всіх, кому близькі питання історії театру й драми. Вона належить до числа тих українських книжок, до яких з кощечності будуть звертатися і читачі, що знаходяться і по-за межами України. — О. Білецький».

З приводу бібліографічних додатків, які робить проф. О. Білецький, треба нагадати, що акад. А. Е. Кримський наперед застерегає (ст. 47): він із західно-европейських писаннів називає «лиш котрі найважливіші», і так само він не думає цитувати мохарремські описи всіх подорожніх до Персії. Але, коли вже йдеться про можливі доповнення, то я зного боку міг-би дещо додати.

От, акад. А. Кримський свідомо промінув у XVII в. листи гуманіста Піетра делля-Валле 1618 р., гадаючи, що значно ширший опис, даний у Олеарія і наведений у «Перськім театрі» в повній основі, робить делля-Валлево оповідання вже зайвим. Тільки-ж, думаємо, що, коли справді не треба було перекладати делля-Валле цілком, то хоч бібліографічно згадати за нього — варто. Делля-Валле ще в своїм листі з 18 грудня 1617 р. (у розділі VII-му) описує урочисті поминки по халіфі-Алії, доволі драматичні, що він сам бачив їх в Іспагані 21 дня місяця рамадана (диви *Viaggi di Pietro della Valle*, венецьке видання 1667 р., т. I, ст. 109—111). Мохарремським процесіям по Хосейні, «які по суті однакові з церемоніями на спомин смерти Алієвої» (ст. 175), присвячує делля-Валле маєвий лист 1618 р. (а саме розділ I-й), зазначаючи що він їх бачив 30 грудня 1617 р. і далі десять днів мохаррема (диви ст. 171—176). Описавши десятий день (*il giorno del Catl*), делля-Валле додає: «Ще-ж кажуть, що вночі перед цим днем привселюдно на майдані спалюються статуї (*le statue*) Омара і деяких інших вождів ворожої секти,— отих, що наказали вбити Хосейна. Кажуть, що привселюдно виклинають і проклинають їх і всіх прихильників тієї секти, себ-то турків та більшину інших мохаммедан-суннітів. Тільки-ж сам я цього не бачив, а тому лиш побіжно про це згадую» (ст. 176). З контексту видно, що під Омаром розумів делля-Валле не халіфа Омара, а того вождя Омара (тоб-то ібн-Са'да), який загубив Хосейна. А така вказівка могла-б придатися і для питання на тільки про релігійні теорії, ба й про фарсовий обряд «Омар-кошан» (диви «Перський театр», ст. 74—75).

Так само, на мою думку, варто зазначити опис мохарремського свята у Петроса Бедіка в його великій книжці про Персію, під заголовком: «Cehil Sutun» (Відень 1678). Бедік (перський вірменин), повідаючи в осьмому розділі за шістдесяті празники, присвячує святові Ашурá (Hasciur) 4 сторінки (90—93), які, загалом кажучи, мало чим одрізняються від опису, даного

у деляя-Валле (між іншим можна й зазначити: з «Подорожами» деляя-Валле Петрос Бедік таки й справді був знайомий). І так само як деляя-Валле, Бедік кінчає опис десятого дня цвае *Katil dicitur*, згадкою про авто-да-фе: «А тоді спалюють статую (*statuam*) Єзіда, того дамаського царя, зробивши її собі заздалегідь із паперу, негарну на вигляд» (ст. 93). Деляя-Валле, як ми наводили, казав лиш про Єзідового воєначальника Омара, а Бедік мав бачити спаління паперової подоби самого халіфа Єзіда.—Це знов був-би дуже неологаний причинок до питання про релігійний фарс «Омер-кошан» (ст. 74—75).

З літератури кінця XVIII в. акад. А. Кримський згадує (ст. 46) про аббата Деляпорта надто лаконічно. Мабуть чи не краще було-б застилізувати відповідну бібліографічну вказівку ось як: 1) А б а т ъ д е - л а П о р тъ: Все-мірный путешествователь, или познаніе старого и нового свѣта, переводъ съ французскаго, СПБ. 1780 (27 тт.). Французький первопис зветься «Le voyageur français par l'abb e Delaporte» і видержав скількись видань протягом XVIII в. (1-ше видання Пар. 1765; 4 вид. — 1793). Народився Жозеф Деляпорт 1713 р., пом. 1779. В своїй збірці він робить екстракти з інших подорожніх — друкує їх, ніби свої власні листи. Той автор, що пише за Персію, був у Персії ще 1738, за Надир-шаха, — і Деляпорт подає його враження (ніби свої) в II томі. Там, про Хоссйнове свято пишеться в XXI листі, коли йде мова про місто Казвін (Casbin). Автор листу бачив тільки жалібні процесії та чув проповіді (II, 188-189 франц. вид. 1793). Процесії, йому здалися смішними («on ne peut s'empêcher de rire»), бо декотрі з процесантів з поважним виглядом висували язики, щоб наочно ілюструвати жажду, яка томила «le malheureux Hossein». В листі XXIV Деляпорт, обмальовуючи перський побут, зокрема релігію, подає й історичні звістки про перших чотирьох халіфів і про долю Аліевої сім'ї (II, 295-297 франц.); джерело — один шійтський молла, що з ним заприязнівсь автор листа, використаний у Деляпорта. Додати ще можна, що російський переклад «Всемірного Путешествователя» дуже читався в Росії ще й у другій четвертині XIX в. Бо от у «Записках С. М. Солов'єва» (СПБ. бл. 1916 р.) ми знаходимо звістку, що «Всемірний Путешествователь» був для хлопця-Солов'йова улюбленним читанням у 1830-их рр. (ст. 9).

В другій четверті XIX в. вартий уваги Hammer-Purgstall: Geschichte der osmanischen Dichtkunst (Пешт 1837), т. II, ст. 23—29, в розділі про османського поета Ляміяя Бруського XV-XVI в. Той Лямій звіршував по турецькі історію страстей дому Аліевого, і з цього приводу Гаммер оповідає в своїй Geschichte про мохарремське святкування у персів, про їхні театральні тез'їйні містерії («паралель до еспанських пасій»), а заразом зазначає, що у суннітів нема таких драматичних вистав, а єсть ляльковий театр Караг'юза, «позичений» — каже Гаммер — «безперечно від китайців». Після того Гаммер докладненько переказує зміст Лямієвої релігійно-історичної поеми.

До № 18 в бібліографічному покажчикові (ст. 49), де акад. Кримський згадує про І. Б е р е з и н а «Путешествие по сѣверной Персіи» [1842-1843], Ка-

зань 1852, треба-б додати вказівку ще на ст. 248 того самого «Путешествія». Там Березин каже про тегранську друкарню часів Мохаммеда-шаха (1834 - 1848), що в ній видрукувано було «Газіє (Мухаремнія представления)». Ця вказівка — придатна для ст. 56 розвідки акад. Кримського, для реєстру друкованих видань те'зіс.

Кавказскій календарь на 1856 годъ (див. «Перський театр» ст. 51, № 23), із статтею Адольфа Берже про шітські свята на ст. 582 — 608, вийшов у Тіфлісі 1855 року. Розділ «Мухарремъ и суфарь» міститься на ст. 594 — 600. Тут Берже переповідає відповідні сторінки із Березина; перевідає він і конспект десятьох мохарремських драматичних вистав. Далі, на ст. 601, шість рядків присвячено замітці: «Праздникъ въ честь Бабы-Суджі-Эддина».

Професор Фегім Байрактаревич пише до нас із Білграду: Iza Vaség broja 44 (p. 52) ja sam bio u stanju dodati u moj egzemplar još i ovo: Divan der persischen Poesie, hsg. v. Julius Hart, Halle a. d. S. (1887?), p. 265 — 270: «Das Mysteriendrama», sa odlomkom: «Aus dem Mysterium: Ali's Tod» u prevodu J. Harta. Ne držim, da je ovo tako važno, ali sam notirao radi potpunosti.

Коли йдеться про бібліографічну повністю, то можна згадати навіть дуже популярну брошуру Євг. Богрова: «Персія и перси» (видала її близько 1900 р. московська «Историческая Комиссія Ученаго Отдѣла Общества Распростр. Техническихъ знаній»). В брошюрі 80 стор., та з них шестеро (73 — 78) присвячено опису «Представленій, изображающихъ событія изъ жизни Гусейна» (Тегранъ). Ще й два малюнки додано: «Самоистя-затели» та «Религіозная процесія» (текти-и реван).

Про святкування Хосейнових страстей в Індії (про нього дає акад. Кримський на ст. 95 переклад з однієї турецької газети 1914 р.) стислі, але вичерпні звістки можна знайти в відповідній статті англо-індійського толковного словника: Hobson-Jobson, A glossary of colloquial Anglo-Indian words and phrases, and of kindred terms, etymological, historical, geographical and discursive. By col. Henry Yule and A. C. Burnell. New edition by William Crooke. London 1903. Цікаво між іншим зазначити, чому того відомого словника названо «Hobson-Jobson». Як іде мохарремська процесія, то вона, — це відоме діло, — не перестає вигукувати, верещати: «Йа Хасан! Йа Хосейн!» Англійські солдати в Індії переробили цей вигук на «Hobson-Jobson», і цілу тую містерію, чи релігійну процесію, звуть Hobson-Jobson; а звідти дано цю характерну назvu і дуже популярному англо-індійському словникові¹⁾.

Московський професор-турколог В. О. Гордлевський нагадує в своєму листі про дві праці шведа Івара Лассі, писані буде тому літ якихсь десятеро:

¹⁾ Із словника цитату про це можна буває знайти по різномірних книжках, наприклад в езутській розвідці А. Фета (Alfons Väth, S. J.): Der hl. Thomas der Apostel Indiens (2-е вид. Ахен 1925), ст. 76.

1) Ivar Lassy: Moharrem mysteries, Гельсінгфорс 1916. Це — основна, вона — англійською мовою.

2) I. Lassy: Persiska mysterier, Гельсінгфорс 1917. Це — по шведськи, популярного характеру.

Нарешті варто згадати, як одбилося свято «шахсей-вахсей» в новому модному романі Іллі Еренбурга «Необычайные похождения Хулио Хуренито и его учеников» (Москва 1923. Государств. Из-во). В XXVIII розділі, що так і зветься: «Шахсэ-Ваксей», герой їдуть на Кавказ (очевидччи, до Баку), на «с'езд народов Востока». І от що ми читаемо (ст. 223 — 224):

«На с'езд я отправился лишь один раз. В большой зале сидели кавказцы в черкесках, афганцы с чалмами, в kleenчатых халатах, бухарцы в ярких ермолках, персы в фесках и мн. иные. У всех были приколоты на груди портреты Карла Маркса, с его патриархальной бородой. В середине восседал товарищ, просто в пиджаке, и читал резолюции. Делегаты кивали головами, прикладывали руку к сердцу и всячески одобряли мудрые тезисы. Я слыхал, как один перс, сидевший в заднем ряду, выслушав доклад о последствиях экономического кризиса, любезно сказал по-русски молодому индусу: «очень приятно англичан резать», на что тот, приложив руку к губам, шепнул: «очень».

«Вдруг за окном послышалась дикая, неподобная музыка — медные тарелки и трубы. Перс, тот самый, что мечтал приятно в кресле, быстро вскочил и, не доголосовавши двенадцатого пункта резолюции «принимая во внимание...», выбежал на улицу. Заинтересовавшись этим, я решил последовать за ним, тем более что даже этот, достаточно живописный с'езд мне казался не вмоготу скучным.

«Я был вполне вознагражден, ибо увидал зрелище хоть и неоднократно описанное, но все же неописуемое. На носилках, украшенных яркими коврами и блестящими миниатюрами, сидели завернутые в черные шелка персиянки. Вокруг бежали юноши; всадники в доспехах стегали их нагайками. За ними двигались целые стада полугольных персов, которые хлестали свои спины, густо синие от ударов, железными цепями. Но самое изумительное представало в конце. Мужчины — юноши, степенные отцы, немощные старцы — в белых как снег халатах, шли рядами и, раскачиваясь в такт, восклицая «Шахсэ-Ваксей!», ударяли себя саблями по лицу. Чем дальше шли они, тем все более и более исступлялись; крики становились пронзительнее, удары — тяжелее, и светлая быстрая кровь широкими потоками текла по лицам, по халатам, по сухой рыжей земле. Иные падали, но никто не обращал на это внимания. Мой перс вбежал в домик и минутку спустя уже в халате, не доголосовавши резолюции, но полный высшего экстаза, кричал «Шахсэ-Ваксей!» и своей кровью заверял преданность чему-то мне неизвестному, чужому.

«Учитель также видел эту фантастическую церемонию — и ночью, когда мы делились с ним впечатлениями, сказал: «Вот еще дрова. Ох, не взорвут ли они всю машину! Конечно, люди Востока падки на дары культуры, они отдают свои прекрасные кувшины за эмалированные чайники и меняют

ковры на пакостную набойку. Но сохранили они нечто свое особенное: какой европеец трижды верующий, все равно во что, — в туфлю папы, в мировой прогресс или в симпатичные «совьеты» — опарапает себя булавочкой во имя идеи? А эти, и не те что на улице, но делегаты, впрочем, и те и эти вместе, с удовольствием устроят хорошенський мировой «Шаксэ-Вахсей», разумеется не только по своим лбам, но и по многим другим, сначала английским предпочтительно, а потом... Конечно, паровоз вещь мудреная, и персу этому его не построить, но сломать его он может, даже не без удовольствия».

Політичні пророкування Іллі Еренбурга, «нігіліста» отого, як його зве тов. Бухарін у своїй передмові до «Хулио Хуреніто», нас — звичайно — не цікавлять ані трохи; але безперечно залишається дуже цікавим той чисто літературний факт, що сценки «Шахсей-Вахсей» попадають ще й тепер у модну белетристику, радянських часів.

Та вони дістаються і до радянського кінематографа. Попереду це сталося в Азербайджані, в Баку, а в початку 1926 р. ми й в усіх кіно-театрах нашого Київа читали таке оповіщення: «Во ім'я Бога (Шахсей-Вахсей). Найперша фільма Азербайджану на екрані в Київі. Беруть участь найкращі сили Азербайджану». А з 27 квітня 1926 р. ми читаемо й по московських газетах оповістку: «С 27 апреля в кино-театрах Гори, Уран, Унион, Карнавал. Первая грандиозная восточная картина. Во имя Бога (Шахсей-вахсей). Производство Аз-гос-кино». (Диви московську «Правду, орган Центрального Исполн. Комитета и Московского Комитета В. К. П. (больш.), 1926, 27/IV, № 96 (3325), ст. 6). Нема сумнівів, що ця фільма обійшла й усі інші міста СРСР, геть до найглуших закутків.

M. Левченко.

Де що є:

стор.

a) РЕЛІГІЙНІ МОХАРРЕМСЬКІ МІСТЕРІЇ («тє'зіє-шебіх») . . . . . 1—8

- I. Про перську релігійну драму, присвячену оплакуванню («тє'зіє») страстей св. дому Аліевого. Вона — наслідок довгої еволюції (ст. 3-4).
- II. Первісне оплакування імама Хосейна з арабськими чи взагалі з семітськими обрядами (ст. 4-5); аналогія з Адонісом-Таммузом (ст. 5). Шіїтське «ашурá» за часів дамаських халіфів-омейядів VII-VIII вв. та багдадських халіфів аббасидів IX в. (ст. 5-6). Маскарадна антишіїтська пародія у аббасидського халіфа Мотаваккіля, 847-861 (ст. 6). Шіїтські султани бовейгіди в Багдаді X-XI вв. наказують святкувати страсті дому Аліевого привеселюдно (з 963 р.; ст. 6); певна театральність (ст. 6-7) та мабуть чи і не маскарадність тодішніх мохарремських процесій (ст. 7-8).
- III. Шіїтська держава Білобараних туркменів у західній Персії XV в. — і звістка проїзжащого тверитянина Афанасія Нікітіна 1475 р про «Ша-Усеня» (ст. 9-10). Святкування «âшурá» в шіїтській Персії за шахів-сефедів XVII в. з великою маскарадністю. Що оповідають про те свято московський посол Котов 1623-1624 рр. (ст. 10-11) та бельгієць Мік. Гемм 1624 р. (в столиці Іспагані) (ст. 11-12), голландинець Олеарій 1637 р. (в закавказькій Шемасі та в Іспагані, ст. 12-16), француз-місіонер в Іспагані о. Рафаель дю-Ман 1660 (ст. 17-18), шахські ювеліри Таверньє 1667 та Шарден 1674 (ст. 18-21).
- IV. Оповідання голландця Де Брайна 1704 р. за дуже драматичне святкування «âшурá» (в Іспагані; ст. 22-26). Видно, що і в кінці сефевідського періоду драматизовані обряди і священно-маскарадні процесії ще не перейшли в театральні містерії.
- V. В описі Сам. Гмеліна 1770-их рр. мохарремське свято ще нічим не одрізняється од сефевідських часів (ст. 26-28). Значну еволюцію показує нам 1787 року Франклін — сильно драматизовані процесії, вже близькі до правдивих сценічних піес релігійно-історичного змісту, ще й з відповідними декораціями (ст. 28-29).
- VI. Безперечні театральні піеси у персів малює нам французька місія 1808 р. (в Шіразі, а аташе Танкоань — в Теграні; ст. 30-32) та член рівночасної англійської місії Морієр (1808 у Теграні; ст. 32-33). Але в глухих провінціях або на окраїнах перської території ще довго справляється ашура по давньому, без піес; опис ериванського свята 1820-их рр. у бар. Гакстравзена 1843 (ст. 34) та бакинського свята — у повістяра-Дюма 1858 (ст. 34-36).
- VII. Релігійна драма в Персії в її остатній fazі XIX-го та XX-го вв. . . . . 36—47
Тє'зійна драма в очах більшості персів — то діло боговгоднє (ст. 36-37). Спеціальні будинки («текіє») для тє'зійних спектаклів (ст. 37). Обстанова в залі для глядачів; публіка — на правах гостей; водоноші-«обітованці» (ст. 38). Проповідь розвезхана та фанатична процесія, як пролог до спек-

таклю (ст. 38-39). Сцена («текст»); слабі декорації і анахроністичні костюми (ст. 39-40). Актори, хоч уже виробляються з них і професіонали, побільше все-ж аматори (ст. 40). Неминуча присутність режисера-«естада» на сцені, не без комічних наслідків, але без шкоди для загального враження серед побожної публіки (ст. 40-41). Змагання те'зійного театру до подовження свого сезону; можливість вистав по-за священним місяцем, попросту для акторського заробітку (ст. 41-42). Негативні наслідки такої профанації (ст. 43). Додаток: Лист із Теграну од самовидця, 1904 (ст. 43-47).	
VIII. Деяка бібліографія про те'зіс	47—57*
б) «САД ФАТИМИ, ДОЧКИ ПРОРОКА МОХАММЕДА». Те'зійна пісса . . .	58—70
в) ШІЙТСЬКЕ СВЯТО-ПАРОДІЯ «ОМЕР-КОШАН» (= День Омарового вбиття) і звязана з ним літературна творчість	71—80
I. Релігійні проти-Омарівські обряди-фарси (ст. 71).	
II. Закорінена в персах ненависть проти халіфа-Омара (ст. 71-72). Пошана до його вбийника-«Шоджаеддіна» (ст. 72). Свято «Омарового вбиття» в описі д-ра Уільза 1886 та К. Смирнова 1916 (ст. 73-74).	
III. Первісно «Омер-кошан» випрямувано було проти омейядського полководця Омара ібн-Са'да, 680 (ст. 74). Свідоцтва Котова й Гемма, 1623-1624 (ст. 74-75); Олеарій 1637 (ст. 75-76); Де Брайн 1704 (ст. 76). На грані XVIII і XIX вв. замість Омара ібн-Са'да перси в своєму обряді вже добавачають халіфа-Омара; опис Скотт-Уоринга 1803 (ст. 76).	
IV. Занепадання проти-Омарового пародійного свята в Персії у ХХ в. (ст. 77). Запис пасквільного «Плачу за Омаром» у В. Мінорського 1902 в Казвіні (ст. 77-79). Уваги К. Смирнова 1916, в Теграні (ст. 79-80).	
V. Радісний для перса день «Омарової загибелі» — щасливий для всякого починання (ст. 80).	
г) СВІТСЬКИЙ ТЕАТР	81—89
I. Кумедіянські штуки-«тецлід» (ст. 81-82).	
II. Лялькова комедія «Кечель-Петгиван» (ст. 82-83).	
III. Драма європейського типу. Перські переклади 1874 російсько-азербейджанських пісес Ахундова (ст. 83-86). Мольєр по-перськи — живовидички за прикладом од турків-османів (ст. 86-87). Початки власної драматургії; Мальком-хан XIX-XX в., і ин. (ст. 87-89).	
ДОДАТОК М. Левченка: Мохарремські процесії 1917 р. на персько-російському пограниччі (з 3-ма знімками)	91—93
ЗМІСТ	95—96

- № 17 — проф. Хв. Тітов, Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні (із 221 знімком) (1924), ц. 10 крб.
- № 18 — проф. Є. Тимченко, Функції локатива (1925) — 60 коп.
- № 19 — акад. А. Кримський та М. Левченко, Знадоби для життєпису Ст. Руданського (з 4-ма малюнками та вступною промовою акад. С. Єфремова) — (друк.).
- № 20 — проф. Хв. Тітов, Стара вища освіта в київській Україні кінця XVI — поч. XIX в. (із 180 малюнками) (1924).
- № 21 — О. Курило, Фонетичні та деякі морфологічні особливості говірки села Хоробричів (1924) — 60 коп.
- № 22 — М. Марковський, Як утворився роман «Хіба ревуть воли, як ясла повзі?» (1925) — 1 крб. 25 к.
- № 23 — Л. Шульгина. Пасічництво. Праці Кабінету Антропології та Етнології ім. Хв. Вовка. Вип. 1. (1925) — 40 к.
- № 24 — Рос.-Україн. Словник. Т. I-й, під головним редактуванням акад. А. Кримського (1924) — 2 крб. 50 к.
- № 25 — акад. Д. Багалій. Український мандрований філософ, Г. С. Сковорода (друк.).
- № 26 — Науковий збірник Істор., Секції за р. 1924. — 3 крб. 40 к.
- № 27 — К. Грушевська. З примітивної культури. — 2 крб. 50 к.
- № 28 — Шевченко та його доба. 1-й Збірник Комісії для видавання пам'яток нов. письмен. — 1 крб. 75 к.
- № 29 — Програми до збирання оповідань, казок, переказів і пісень (друк.).
- .....

Державні установи та товариства, котрі вдаються безпосередньо до Академії Наук (Київ, вул. Короленка [кол. Володимирська] 54, тел. 14-26), мають на академічних виданнях 30% знижки. Інший склад видань — «Книгоспілка», Київ, вул. Короленка № 46. (Видання під №№ 24—28 купувати можна тільки в книгарнях Д. В. та Книгоспілки).

.....

ЦІНА 1 крб.

(Prix 1 rouble).